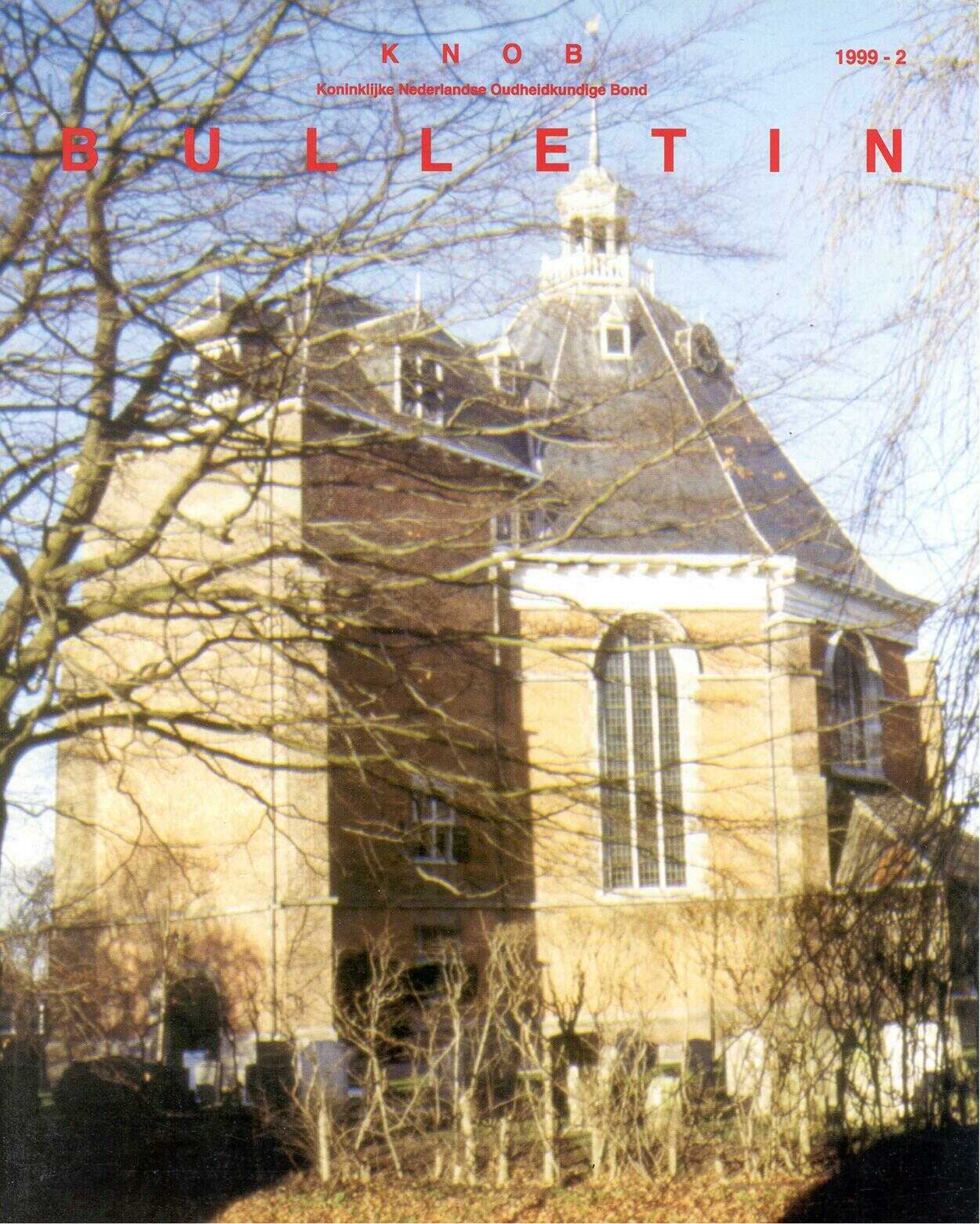

K N O B

1999 - 2

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out

Sypro Media Groep

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
KNOB@wxs.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950

ISSN 0166-0470

INHOUD

Joris Snaet De eerste protestantse tempels in de Nederlanden. een onderzoek naar vorm en perceptie	45
Paula C. van der Heiden De Doopsgezinde kerk in Haarlem	59
Joost van Hest De kapel van het voormalige St.-Elisabeths Gasthuis te Arnhem	75
Signalementen	88
Publicaties E.J. Haslinghuis en H. Janse, Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie (recensie Jean Penders)	89
G.W. van Herwaarden e.a., In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg (recensie Wies van Leeuwen)	90
J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm Gbzn. (recensie Kasper van Ommen)	91
Monumentenzorg Naar aanleiding van het overlijden van mr R. Hotke (G.W. van Herwaarden en R. Meischke)	92
KNOB	95
Summaries	95
Auteurs	96

Afbeeldingen omslag
Voorzijde: De kerk van Willemstad (foto D.J. de Vries 1987)
Achterzijde: Detail van de zuidzijde van de kapel van het St.-Elisabeths Gasthuis te Arnhem (foto Joost van Hest)

BULLETIN KNOB
Jaargang 98, 1999, nummer 2

De eerste protestantse tempels in de Nederlanden

Een onderzoek naar vorm en perceptie

Joris Snaet

Inleiding

In mei 1990 gaf David Thomson op het colloquium 'L'église dans l'architecture de la Renaissance' te Tours een lezing over de 16de en vroeg-17de-eeuwse protestantse tempelbouw in Frankrijk. Hij besprak er niet alleen de nieuwe en originele architectuurtaal die de protestanten zich op korte tijd eigen maakten en de mogelijke inspiratiebronnen die ze hiervoor gebruikten, maar benadrukte tevens het internationale karakter ervan: 'It is a matter for other Dutch, English and American historians to evaluate the possible significance of French provincial temples for Protestant architecture of later times. There is no shortage of echoes.'¹

Spijtig genoeg ontbrak op dit colloquium een bijdrage over de Zuidelijke Nederlanden, alsof de opkomst van de Renaissance bouwstijl hier enkel binnen een stedelijke hofcultuur te situeren valt en er binnen een religieuze context enkel in 'nachgotik' gebouwd werd.² Deze bijdrage is een eerste, bescheiden poging om deze stelling te nuanceren en raapt tegelijkertijd de handschoen op die David Thomson wierp. Thans blijkt duidelijk dat de protestantse gemeenschappen in de Nederlanden de ideeën van de Franse gemeenschappen kenden en ze bijna gelijktijdig toepasten. Het gebruik van centrale grondplannen en enkele brongegevens roepen bovendien de vraag op of deze gemeenschappen de moderne Renaissancestijl kenden en bewust toepasten binnen hun architectuur.

Opkomst van het protestantisme binnen de Nederlanden

Vanaf ongeveer 1520 verspreidde de eerste reformatische literatuur zich in de Nederlanden. Groepjes bijbellezers verenigden zich en eisten het recht om de bijbel te lezen en hun geloofsleven ernaar te richten. Ze inspireerden zich vooral op de geschriften van Luther. Ondanks een vijandig gezinde overheid, kenden deze gemeenschappen in de Nederlanden een krachtige start, vooral binnen steden als Leuven, Gent, Brussel en Antwerpen. Vanaf 1535 manifesteerde zich in de Nederlanden een nieuwe vorm van het protestantisme, die voornamelijk bij het gewone volk veel aanhang zou vinden.

Het anabaptisme of de wederdoperij streefde naar sociale vernieuwingen en naar een terugkeer van het primitieve christendom, dat van Jezus en zijn apostelen, die alles in gemeenschap bezaten. Vooral de welgestelde burgerij voelde zich in haar bezittingen en haar materiële aspiraties bedreigd

door deze radicale hervormers, die met geweld Gods rijk op aarde wensten te realiseren. Met de komst van deze anabaptisten begon de harde repressie vanuit katholieke zijde. Hun afzijdigheid van de 'zondige' wereld en hun weigering om overheidsfuncties uit te oefenen, was er evenwel de oorzaak van dat ze nauwelijks een invloed hadden op het openbare of politieke leven.

Het calvinisme zal, hoewel het hier en daar reeds vroeger voorkwam, halverwege de jaren '60 een grote verspreiding kennen. Deze goed georganiseerde en strijdvaardige beweging vond zijn aanhangers in alle lagen van de bevolking, zowel bij de adel als bij de gewone volk. Vanuit de steden in het Zuiden zoals Doornik, Rijsel, Valenciennes, die breed openlagen voor de invloeden uit het nabije hugenootse Frankrijk, verspreidde het zich naar het noorden. De handelsmetropool Antwerpen kende kort na 1555 een georganiseerde calvinistische gemeente met een eigen kerkraad of consistorie en een vaste predikant. Vanaf 1561 begonnen de calvinisten zich steeds duidelijker te manifesteren. De niet aflatende repressie van de katholieke overheid onder leiding van de gouvernante Margaretha van Parma, was weinig effectief. In het Wonderjaar 1566 slaagde de ondergronds georganiseerde protestantse gemeenschappen erin openbare erkenning te krijgen. In het Smeekschrift van 5 april 1566 vroegen de verbonden lage edelen de afschaffing van de inquisitie en de opschorting van de ketterplakaten. De hagenpredikaties van de calvinisten, die buiten de stadsmuren werden georganiseerd, trokken een steeds groeiend aantal toehoorders (afb. 1).³

Antwerpen

De beeldenstorm brak te Antwerpen uit op 20 augustus 1566. Spoedig daarna zag het stadsbestuur zich genoodzaakt onderhandelingen aan te gaan met de aanhangers van de nieuwe religie. Willem van Oranje trad op als bemiddelaar in dit conflict. Op 2 september 1566 kregen zowel de Antwerpse calvinisten als de lutheranen elk de toestemming om intra muros drie kerkgebouwen voor de eigen eredienst op te trekken. Ze kregen elk drie lege erven toegewezen waarop ze op zon- en heilighdagen, en op een woensdag zonder heilighdag, hun predikaties mochten houden.⁴

Van de zes kerken te Antwerpen waarvoor toestemming tot bouwen gegeven werd, zijn er uiteindelijk slechts drie gerealiseerd. Gegevens over deze gebouwen zijn verspreid over

Afb. 1. De hagenpreken buiten de Antwerpse stadswallen, juni 1566. Michael Eytzinger, Franz Hogenberg, *Novus... de Leone Belgico, eiusque topographica atque histoica descriptione*, s. l., 1596. (KU Leuven, Bibliotheek Godgeleerdheid.)

verschillende kronieken, de belangrijkste is de getuigenis van Godevaert van Haecht.⁵

Op 24 september verlieten de lutheranen de St.-Joriskerk waar zij tot dan hun geloof gepredikt hadden. Ze startten de bouw van een eerste tempel op een terrein genoemd 'den lijmhof'.

Tegelijkertijd begonnen de calvinisten aan de bouw van twee andere tempels. Een eerste was bestemd voor de 'Walen' – immigranten uit Frankrijk – en werd opgericht op de Wapper achter het Kolveniershof. Deze grond kochten zij van Frans Gielis, die het terrein daarvoor gebruikte als bleekveld. Aangemoedigd door hun predikant Taffin, kwamen vele vrijwilligers opdagen om de bouw te helpen.

De tweede tempel werd genoemd de 'Mollekens rame', naar de naam van het erf waarop zij gebouwd werd oftewel 'de langen tempel'. Zij bevond zich in de Gasthuysbenden, bij de Huidevetterstoren. Op 30 september verbood de prins van Oranje ook hier het werk voort te zetten. De tempel werd onafgewerkt gelaten en kort daarop bouwden de calvinisten in

de nabijheid van het Hessenhuis een oude koestal om tot een tempel. Godevaert van Haecht laat niet na deze tempel smalend de 'Calfstal' te noemen.

Eind oktober startten de lutheranen de bouw van een nieuwe kerk in de nabijheid van de Paardenmarkt in 'eenen hof, geheeten 'den Reyger'. Dertien overleden protestanten werden er begraven op het erf.

De Waalse calvinistische tempel was gebouwd op een enigszins uitgerekt achthoekig grondplan en tot op manshoogte in natuursteen opgetrokken. De twee andere tempels hadden een ovaalvormig grondplan. Margaretha van Parma had de calvinisten verboden het metselwerk hoger dan 5 voeten te maken. Het bovenwerk van deze tempels was gemaakt van timmerwerk en de daken waren bedekt met schaliën. 'En de mueren en waeren maer 2 voet en halven dicke, niet te gelycken by der papen kercken, en dan maecken sy die noch dunder boven d'eerde.'⁶ De tempels 'waren als amhiteatrum al van steene, in der figure als eijronde, zeer rustich ghemaeckt, waer daer groote macht van ghelde es duer de groote coopmanschape die daer regneert.'⁷

Op de kaart van Joris Hoefnagel, zien we vier kruisen die in 1567 opgericht waren op de plaatsen waar vroegere protestantse tempels hadden gestaan (afb. 2).⁸ Ze zijn telkens geplaatst op een erf, omsloten door de achterkant van huizenrijen, zoals in de overeenkomst tussen de protestanten en het stadsbestuur was vastgesteld. Hierdoor waren de tempels afgeschermd van de publieke straten, wat zonder twijfel de bedoeling moet zijn geweest. We onderscheiden een kruis vlakbij de Paardenmarkt,⁹ een tweede is gelegen aan de stadsmuur¹⁰ en een derde kruis aan het Colveniershof.¹¹ Een vierde kruis is geplaatst vlakbij het augustijnenklooster.¹²

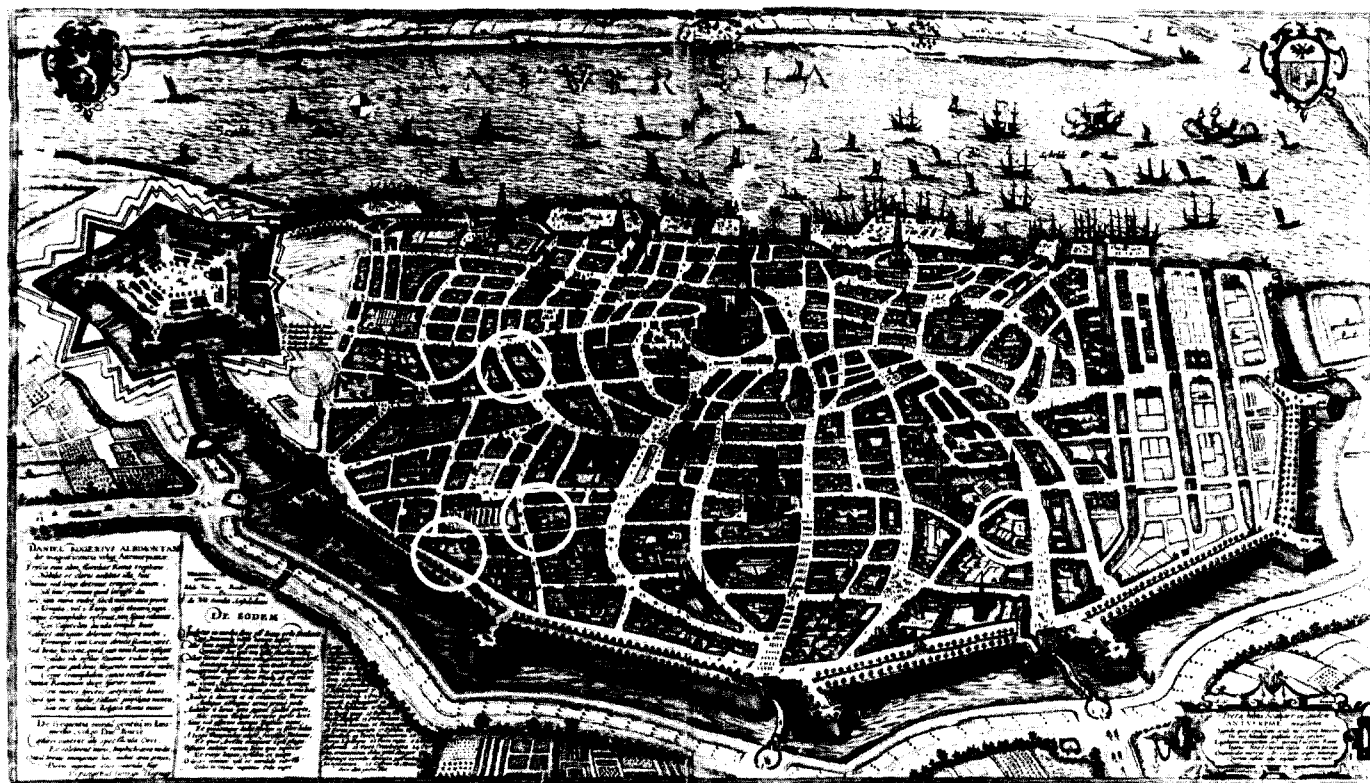
Op de kaart van F. Hogenberg¹³ zijn drie kruisen zichtbaar. Het vierde kruis in de buurt van de paardenmarkt is niet zichtbaar door de perspectiefverkortening waarmee het stadsgezicht is getekend.

Op 12 mei 1567 werden de Antwerpse tempels 'geschonken' aan de vendels van de Waalse soldaten door Margaretha van Parma opdat ze van de bouwmaterialen hun soldij zouden kunnen betalen. Op 4 juni werd de kerk op de Mollekensraeme afgebroken. Op 13 juni werd de ronde Waalse tempel afgebroken. De beenhouwers deden vruchteloos een poging om de afbraak te stoppen om het gebouw te veranderen in een vleeshal.

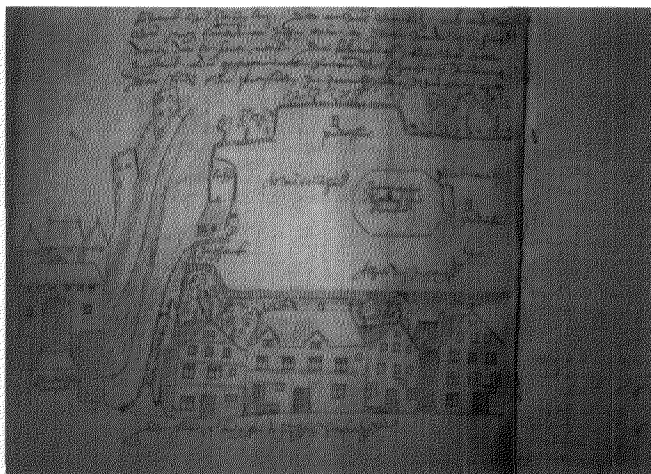
Gent

Op 23 augustus 1566, 3 dagen later dan in Antwerpen, breekt ook in Gent de beeldenstorm uit. Tijdens onderhandelingen op 9 en 10 september met de graaf van Egmont, stadhouder van Vlaanderen, vragen de protestanten een gebouw voor de eigen eredienst. De graaf wilde alleen prediking toestaan op plaatsen buiten de stad die door de stadsmagistratuur zouden worden aangewezen. Pas op 24 oktober krijgen de protestanten net buiten de Brugse Poort een plaats aangewezen waar ze een tempel zouden mogen bouwen. De volgende dag startten zij de bouw.¹⁴ Van deze tempel heeft Marcus van Vaernewijk ons een uitgebreide beschrijving, vergezeld van een kleine planmatige schets, nagelaten (afb. 3).¹⁵

Op de schets van Vaernewijk zien we duidelijk het achthoekige grondplan van de tempel die zich buiten de stadsmuren bevond. De tempel is omsloten door een groot open terrein met een omheining. De inscripties vermelden twee ingangen. Eén leidt tot aan de stadspoort, een andere wordt aangeduid als de 'dreij inganghe'. Naast de tempel bevindt zich een kleine aanbouw, het consistorie, gebouwd op een rechthoekig grondplan. Op het erf zijn twee preekstoelen opgesteld, aangeduid als 'pidstael'. Deze werden vermoedelijk

Afb. 2. Antverpia, depingebat Georg. Hoefnaglius, 1574 (met weergave van de kruizen op de plaatsen van de afgebroken protestantse tempels: rechts de tweede lutherse tempel op de Paardenmarkt, linksonder de nooit voltooide calvinistische tempel op de Mollekensraeme, linkshoven de eerste lutherse tempel en links in het midden de ronde Waalse tempel gelegen naast het Colveniershof.). (Antwerpen Stadsarchief)

Afb. 3. De Gentse tempel en omgeving. Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlichen tijden in die Nederlanden (Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken Hs. 2469)*

gebruikt om te preken in de open lucht wanneer het aantal toehoorders te groot werd om in de tempel onderdak te vinden.

Van Vaernewijck had zijn informatie en de afmetingen van de tempel uit eerste hand, namelijk van het hoofd van de timmerlieden: 'Hij madede, in de lijnchde hondert ende L voeten ende, in de wijder hondert ende XXX, zoo my den meester van de temmerliede Willem de Somer zijde, die daer an zeer neerstich ghewrocht hadde met Lievin zijn broedere'. Het gebouw was redelijk groot¹⁶ en had een enigszins elipsvormig grondplan.

Volgens zijn beschrijving telde de Gentse tempel twee verdiepingen, waarvan de bovenste smaller was dan de onderste, die vermoedelijk een ommegang of ambulatorium gevormd moet hebben. Voor de bouw werden houten pijlers in de grond geheid en de muurvlakken opgevuld met baksteen en huidevettersmortel. Het dak van de bovenste verdieping was niet koepelvormig maar had enigszins de vorm van een schilddak. De bovenste verdieping had een strodak, de galerij van de onderste verdieping was bedekt met 'heydenburgse delen' waarvan de voegen opgevuld waren met lijnwade en pek (afb. 4).

Beide verdiepingen telden een groot aantal ramen. De ramen van de onderste verdieping, vermoedelijk glasramen, waren versierd met opschriften met de 10 geboden of andere bijbelspreuken. Centraal in het interieur stond een preekstoel, in hout en 'up zijn antijcse' uitgewerkt. Hierrond stond een balustrade waarbinnen de vrouwen en kinderen een plaats kregen tijdens de vieringen. De mannen zaten op rijen banken die de preekstoel aan alle zijden omringden.

Op 9 april 1567 werd de Gentse tempel door de Waalse vendels vernietigd.

Oudenaarde

Ook te Oudenaarde werd een tempel opgericht, op een plaats genaamd 'den Heyn-driesch' gelegen in 't Vrye van de stad,

net buiten de stadsmuren. Deze plaats werd ingenomen ondanks felle tegenstand van de graaf van Egmont die de protestanten daarvoor een terrein had toegewezen, dat gelegen was aan de overkant van de Schelde en verder van het stadscentrum verwijderd was.¹⁷

Haarlem

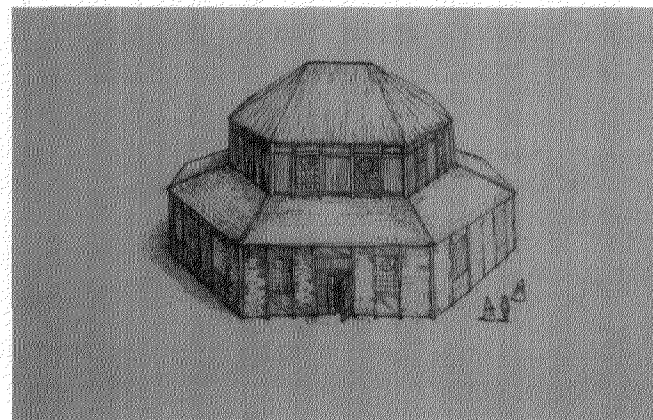
Op 19 oktober 1566 werd een tempel met toestemming van het stadsbestuur te Haarlem opgericht. De tempel, genaamd het 'Geusen-huys', was volledig van 'licht hout' en werd in het korte tijdsbestek van drie weken opgericht. Hij mat 97 op 67 voet wat mogelijk wijst op een ellipsvormige vorm. Deze tempel, waarvan de exacte locatie niet bekend is, werd op 30 april het jaar daarop in drie uren tijd afgebroken.¹⁸

Ook in in Gorcum en Leiden werden tempels opgericht. Nader informatie over deze tempels ontbreekt tot op heden.¹⁹

De perceptie van de tempels

Marcus Van Vaernewijck geeft een aantal hoogst originele beschrijvingen van de Gentse tempel: 'Den tempel gheleek, van binnen ende van buten, gheheel eenen lampteerne, ofte een peerdemuelemaer', alsook: 'Hij was al meeste van haute, als die van die moscovijtchen keercken'.²⁰ Deze verwijzingen geven geen of nauwelijks een speciale betekenis aan het uiterlijk van deze tempels, behalve dan dat zij enigszins ongevoen en 'exotisch' overkwamen.

We stellen een duidelijke voorkeur voor centraal aangelegde grondplannen vast. Aan de basis van deze voorkeur lagen waarschijnlijk in de eerste plaats louter praktische bedenkingen, immers een centraalbouw is de ideale ruimteoplossing om zoveel mogelijk toehoorders – met een minimale afstand ertussen – te verenigen rondom de kansel of preekstoel, dat het centrum wordt van de protestantse eredienst. Voor de bouw van deze tempels werd een beroep gedaan op eenvoudige lokale bouwtechnieken.²¹ De technische uitwerking van de Gentse tempel vertoont opvallende overeenkomsten met een ander type

Afb. 4. Reconstructietekening van de Gentse protestantse tempel (Tekening auteur)

bouwwerk dat goed bekend moet zijn bij de toenmalige bouwheren, namelijk de rurale schuur. Mogelijk valt ook de vorm van de plattegrond – een uitgerokken achthoek met hierin geheide palen – ook te herleiden op deze eeuwenoude landelijke traditie.

In de concrete architecturale uitwerking van de tempels zijn er evenwel elementen aanwezig die verwijzen naar een antieke architectuurtaal. De typering 'zeer rustich' van Marcus van Vaernewijck voor de in natuursteen uitgevoerde onderste verdieping van de Antwerpse tempels, wijst in die richting. Ook de vermelding van Vaernewijck, dat de predikstoel (het belangrijkste meubel) 'up zijn antijcse' is uitgewerkt, is niet zonder belang en wijst erop dat de protestanten de Italianiserende moderne stijl bewust toepasten binnen hun architectuur.

Deze verwijzingen sluiten bijgevolg ook niet uit, ondanks het zeer eenvoudige, bijna landelijke karakter van de architectuur, dat er in het gebruik van de centrale grondplannen ook een invloed van moderne architectuurtractaten aanwezig is. We denken hier in de eerste plaats aan het vijfde boek van Serlio waarin zeven plannen van centraal aangelegde tempels zijn opgenomen – waaronder ook een achthoekig. Dit boek was op dat ogenblik algemeen verspreid. In Frankrijk verscheen het vanaf 1547 in een tweetalige versie. In de Nederlanden werd dit boek uitgegeven vanaf 1553 door Mayken Verhulst, de vrouw van de in 1550 overleden Pieter Coecke van Aelst. Het was uitgegeven in een Gotisch lettertype 'opdat het boek den ghemeen man leselijker sijn soude' en bestemd voor de gewone ambachtsman binnen de alledaagse bouwpraktijk.²²

Pas in meer recente bronnen steken nieuwe, meer betekenisvolle ideeën over deze tempels de kop op. In de *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575* wordt de eerste keer een connectie gemaakt tussen de protestantse tempels en de tempel van Salomon: 'Desen waelschen tempel was gemaect heel rondt, zeer anticxt, op de maniere van Salomons tempel te Jerusalem, ende te Roomen opt fatsoen van den tempel van Lautron.'²³

De anonieme auteur wijst hier op een vormovereenkomst tussen deze tempels en de voorstelling van Jeruzalem en de tempel van Salomon. Hierbij werd de achthoekige Rotsmoskee, die thans nog op de tempelberg te Jeruzalem staat, vereenzelvigd met de verdwenen tempel. Ook bestond er een verwarring van de tempel met de H. Grafkerk te Jeruzalem, die een centraal grondplan had met een ambulatorium.²⁴ Deze denkbeelden waren algemeen bekend, denken we maar even aan de talrijke voorstellingen van Jeruzalem gesymboliseerd door een centraal gebouw op de schilderijen van de Vlaamse meesters²⁵ of aan de middeleeuwse reisgidsen. Dit beeld van de tempel als centraal gebouw zal verder blijven doorleven in de 17de eeuw.²⁶

Het vroeg-christelijke baptisterium van Lateranen wordt in de toenmalige reisgidsen steeds in verband gebracht met keizer Constantijn, die hier gedoopt zou zijn geweest, en dus met de vroegste jaren van het Christendom.

De precieze datering van deze kroniek, die enkel het initiaal PC draagt, is enigszins problematisch. Gezien de aard van de bron – een chroniek die de geschiedenis verhaalt van 1500 tot

1575 – dateert ze zeker van na 1575. Afgaande op het schrift kan men ze situeren ten vroegste op het einde van de 16de eeuw, maar meer waarschijnlijk in het eerste kwartaal van de 17de eeuw. De auteur had zeker Spaanse sympathieën – zo blijkt uit andere tekstfragmenten – en het lijkt bijgevolg onwaarschijnlijk dat hij de bedoeling zou hebben gehad om de protestantse tempels een extra symbolische meerwaarde te geven. Veeleer lijkt het ons toe dat hij zich verwonderde over de speciale vorm van deze tempels – een achthoekige centraalbouw was inderdaad erg ongewoon binnen de Nederlanden – en dat hij vooreerst gelijkende voorbeelden zocht, hierbij zijn eigen kennis tonende. Dat hij hierbij geïnspireerd werd door eigentijdse denkbeelden over protestantse architectuur is evenwel niet volledig uit te sluiten.

In nog latere bronnen werd nog meer aandacht gegeven aan de vormbetekenis van deze tempels. De *Annales Antverpienses*, geschreven door de Bollandist Papebrochius (1628-1714) in de tweede helft van de 17de eeuw zijn in dit opzicht buitengewoon interessant, gezien het erudiete karakter van de schrijver, werkzaam aan de redactie van de *Acta Sanctorum* in het Antwerpse Professenhuis.²⁷ De schrijver vertelt nu duidelijk hoe de bouwers 'de tempel van Salomon' als verantwoording voor hun rondbouw gebruikten: 'rotundum Walonica nationis templum, sive (ut illi credebant) templi Salomonici constructum'. De schrijver maakt zelfs een vergelijking met de op dat ogenblik net voltooide Lutherse tempel te Amsterdam. Van de rechthoekige nooit voltooide Calvinistische tempel 'op de Mollekens raeme' beweert de auteur dat de protestanten zich hiervoor lieten leiden door het beeld van een antieke tempel.²⁸

In zijn commentaar bekritiseert Papebrochius de protestanten, mogelijk niet in de eerste plaats omdat ze het beeld van de tempel van Salomon als verantwoording gebruiken. Veeleer omdat ze de tempel van Salomon als een rondbouw voorstellen. Deze interpretatie klopt immers niet met de realiteit. Papebrochius kon hiervoor teruggrijpen naar recente bijbelstudies en tractaten waar de tempel steeds voorgesteld zal worden gebouwd op een rechthoekig grondplan.²⁹

De Nederlandse protestantse tempels in een internationale context

Studies over de vroegste protestantse tempelrealisaties binnen een Europese context zijn uitermate schaars.³⁰ Dit neemt niet weg dat er gedurende de 16de eeuw een groot aantal tempels in gebruik genomen waren.³¹ Deze tempels waren meestal ingericht in huizen, schuren of herbruikte katholieke kerken, maar ook nieuwe tempelontwerpen, aangepast aan de nieuwe liturgische eisen, werden gerealiseerd.

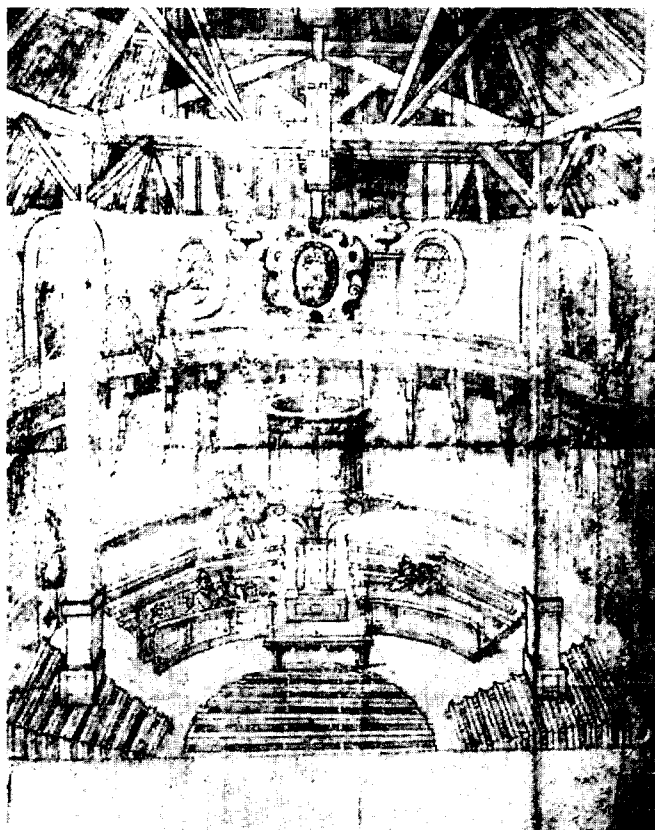
De politieke situatie in het Duitse Rijk, een lappendeken van een groot aantal onafhankelijke vorstendommen, is bijzonder gunstig voor de protestantse gemeenschappen. Talrijke vorsten zullen publiekelijk deze gemeenschappen steunen en reeds vanaf de jaren '40 van de 16de eeuw zullen in hun kastelen kapellen ingericht worden voor de protestantse cultus.³² Tribunes werden hier gebruikt om de sociale status van de

kerkgangers te bevestigen. De soeverein nam plaats op een hoger gelegen tribune tegenover het altaar, terwijl het gelijkvloers voorbestemd was voor het gewone volk. Deze ruimtelijke indeling benadrukt aldus in de eerste plaats de rol van de vorst als beschermheer van de nieuwe religie en verwijst duidelijk naar Karolingische traditie.³³

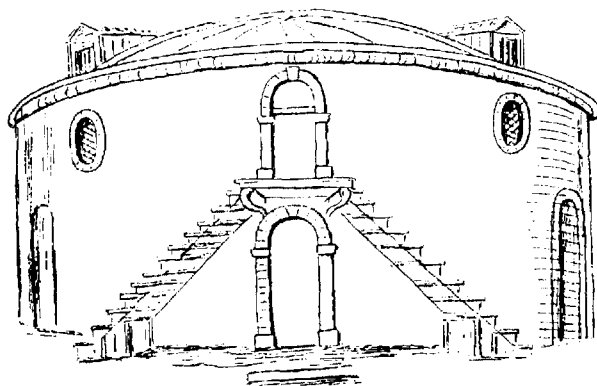
De oudste sporen van protestantse tempels opgetrokken binnen Frankrijk vinden we terug in Lyon. Reeds in 1560 werd hier een tempel opgericht, genaamd 'Le temple Martin'.³⁴ Hij werd vermoedelijk vernietigd voor 1563.³⁵

Deze tempel wordt door Gabriel de Saconay enkele jaren later omschreven als de toren van Babel en was volgens de auteur opgetrokken in de vorm van een theater.³⁶ De allusie op de Babelse spraakverwarring en de verwijzing naar de 'farces et comédies' hier opgevoerd, laten geen twijfel bestaan over de bedoelingen van de auteur. Deze verwijzingen naar een theater en de toren van Babel doen bovendien vermoeden dat deze tempel gebouwd was op een cirkel- of ellipsvormig grondplan.³⁷

In 1563 krijgt Lyon een protestants stadsbestuur en op 4 juli wordt met de toestemming van de gouverneur drie plaatsen voor de protestantse cultus toegewezen. Pas het jaar daarop werd een eerste tempel 'des Terreaux' opgericht, vermoedelijk binnen het huidige bouwblok van het later opgerichte

Afb. 5. Jean Perresin, interieur van de protestantse tempel (Lyon, Archives Municipales, GG 86, I)

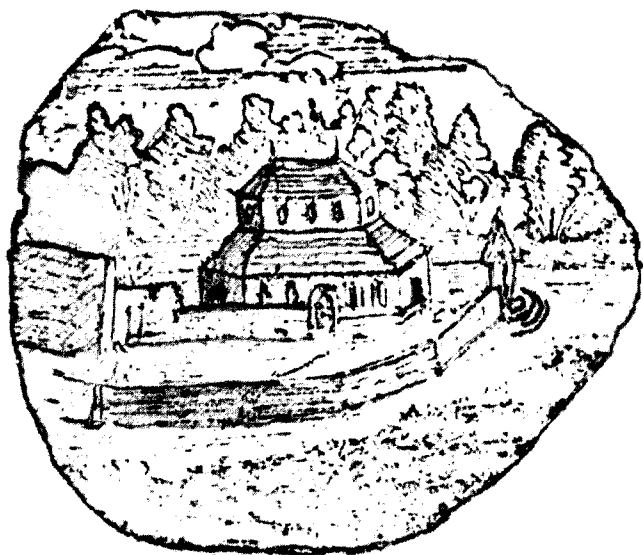

Afb. 6. Jean Perresin, exterieur van de protestantse tempel (Lyon, Archives Municipales, GG 86, II.)

stadhuis.³⁸ De tempel 'Le Paradis', werd opgetrokken op de plaats van de vroegere tempel Martin in het huidige quartier Saint-Nizier. Een derde tempel genaamd 'Fleur de lis' werd in dezelfde buurt in een schuur ingericht.³⁹ Deze plaatsing, vlakbij de kerk Saint-Nizier, waar de stadsmagistratuur zetelde, was niet zonder betekenis. Men mag bovendien niet vergeten dat het Edict van Orléans van 17 januari 1562, waarbij voor de eerste keer door de Franse overheid de protestantse cultus werd erkend, enkel predikingen toestond buiten de stadsmuren of in private huizen.⁴⁰

Van de tempel genaamd 'Le Paradis' zijn een tekening van het interieur en het exterieur en een schilderij van het interieur bewaard, allen toegeschreven aan Jean Perresin (afb. 5, 6).⁴¹ Het gebouw was cirkelvormig, opgetrokken in steen met een houten koepelgewelf dat binnen gesteund werd door vier houten pilaren. Binnenin waren de banken cirkelvormig opgesteld rondom een kansel. Net boven de kansel, op de tweede verdieping, is een grote cartouche met het wapenschild van Karel IX geplaatst, geflankeerd door kerkborden.⁴² We zien duidelijk hoe de vrouwen gezeten zijn vlak voor de kansel, gescheiden van de mannen. Een tribune met een houten balustrade vormde een tweede verdieping. Ze steunde op consoles en was enkel bereikbaar langs buiten via een dubbele trap die over het ingangsportaal van de onderste verdieping geplaatst was. Telkens vier met glasramen gedecoreerde dakkapellen en oculi-vensters verlichtten het interieur.

Van andere Franse tempels is ons slechts informatie bekend van tempels opgericht na 1598, wanneer met het edict van Nantes de Protestantse cultus algemeen toegestaan wordt. De tempels van La Rochelle, Rouen, Caen, Dieppe en Montauban zijn allen gebouwd op een centraal grondplan.⁴³ De buitengewone overeenkomst in de beschrijving van de Gentse tempel door Van Vaerenwijk en in het uiterlijk van de tempels van Dieppe (afb. 7)⁴⁴ en Caen (afb. 8)⁴⁵ doet het bestaan vermoeden van een soort oertype van een centraal aangelegde protestantse tempel, te dateren voor 1567 en te situeren in Frankrijk. Het dient in deze context vermeld te worden dat de belangrijkste Antwerpse tempel – de Waalse ronde tempel –

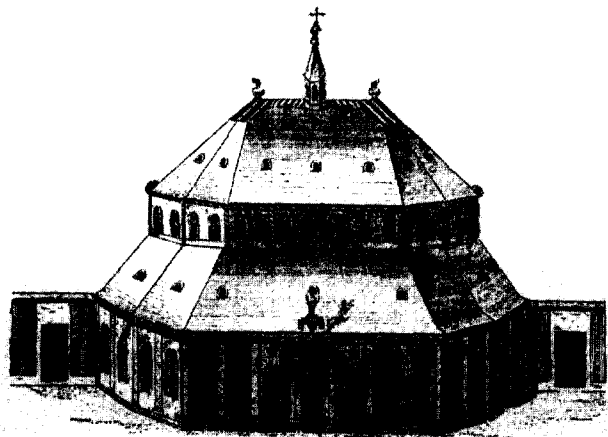

Afb. 7. De protestantse tempel van Dieppe (David Thomson)

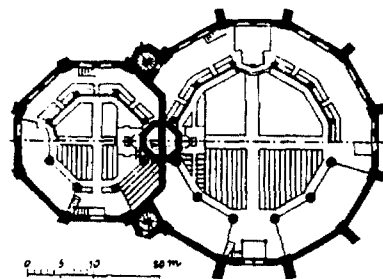
precies gebouwd werd door immigranten afkomstig uit het noorden van Frankrijk.

Later, vanaf 1601 tot 1608, zullen protestantse vluchtelingen uit de Spaanse Nederlanden in Hanau (Duitsland) (afb. 9) een dubbele tempel bouwen waarin zonder twijfel een doorleven van dit type tempel is vast te stellen. De tempel bestaat uit twee centraalplannen: Eén op achthoekige basis voor de Nederlandstalige gemeenschap en één op twaalfhoekige basis voor de Franstalige gemeenschap. De preekstoelen zijn bevestigd aan de gemeenschappelijke muur die beide ruimten verbindt.⁴⁶

Naast dit doorleven van meer 'traditionele' tempelontwerpen zien we hoe in de 17de eeuw in Frankrijk binnen de protestantse gemeenschap ook ontwerpen ontstaan die geïnspireerd

Afb. 8. De protestantse tempel van Caen (David Thomson)

Afb. 9. De protestantse dubbelkerk van Hanau (K. E. O. Fritsch)

zijn door eigentijdse 'moderne' architectuurtheoriën. In de literatuur is reeds overvloedig gewezen op de overeenkomst tussen het project voor de protestantse tempel van Charenton, gebouwd in 1623 naar een ontwerp van Salomon de Brosse, en de beschrijving van de basiliek van Fano door Vitruvius.⁴⁷ Het in 1601 gepubliceerde tractaat van Jacques Perret *Des fortifications et artifices* toont drie tempelprojecten op een vierkantig grondplan.⁴⁸ De vormtaal van deze tempels – met een houten tongewelf en vierkante hoekstructuren – als ook het publieke karakter van deze gebouwen⁴⁹ verraden een invloed van Philibert de l'Orme's voorstelling van de 'basilique' of 'Lieu Royal'.

Al deze tempels – en nog vele andere – zullen ten laatste vernietigd worden in 1685, wanneer Lodewijk XIV het edict van Nantes nietig verklaart.⁵⁰

In 1583 werd besloten om het dorpje Ruigenhil, strategisch gelegen aan het Hollandsch Diep, om te bouwen tot de vestigingsstad Willemstad. In augustus 1586 werden de eerste plannen gemaakt om hier een kerkgebouw op te richten (afb. 10). Prins Maurits, die persoonlijk toezicht hield op de vordering van de werken, gaf hiervoor een subsidie van 600 gulden. De uitvoering liet echter op zich wachten en pas in oktober 1596 startte de bouw ervan. De rekeningen vermelden

Afb. 10. De kerk van Willemstad (Foto auteur)

drie opeenvolgende ontwerpen maar vermoedelijk werd reeds vanaf het begin voor een achthoekige centraalbouw gekozen.⁵¹ In 1597 verzocht de magistraat van Willemstad aan prins Maurits opnieuw een bijdrage te willen verlenen waarop 7000 gulden beschikbaar werd gesteld. Op het verzoekschrift plaatste de prins eigenhandig de volgende kanttekening 'gelijk bij hem voormaels is gedaen geweest... dat de kercke in Willemstad in eene ronde ofte achtkantige forme zal ende behoort gemaect teworden'.⁵²

Men kan zich afvragen of de prins met dit request bewust de traditie van de oudere centraalplannen te Gent en te Antwerpen wilde onderhouden⁵³ of dat men de keuze voor een centraalbouw niet veeleer kan situeren binnen de hofcultuur en de daar aanwezige opkomende Renaissance-ideeën over ideale architectuur?⁵⁴

In sommige latere tempelgebouwen opgetrokken in de Noordelijke Nederlanden zijn duidelijke vormelijke verwijzingen naar de tempel van Salomon terug te vinden. De ingezwenkte steunberen van bijvoorbeeld de kerken te Renswoude of te Hooze Zwaluwe⁵⁵ verwijzen naar de reconstructie van de tempel van Salomon door Villalpando. De architect van deze kerken, Jacob Van Campen, werd in contact gebracht met dit architectuurtractaat via Constantijn Huygens. Ook in de iets jongere Nieuwe Kerk te Haarlem, eveneens naar een ontwerp van van Campen, is een vormtotaal aanwezig die refereert naar de tempel.⁵⁶

Slotbeschouwing

De snelle vernietiging en de harde repressie van de protestantse gemeenschappen door de overheid zijn er de oorzaak van dat slechts weinig informatie over de vroegste protestantse tempels tot ons gekomen is. Enkel van de Antwerpse en de Gentse tempels kon voldoende bronnenmateriaal gevonden worden om een nauwkeuriger beeld van hun ontstaan en hun uitzicht te krijgen. Van de tempel van Oudenaarde en van Haarlem werden slechts enkele schaarse gegevens gevonden. We vermoeden evenwel dat er in Nederlanden in 1566 een

veel groter aantal protestantse tempels opgericht werden, dan algemeen wordt aangenomen. Slechts een grondiger onderzoek in eigentijdse kronieken zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven.

Niettemin kunnen we nu reeds vaststellen dat er binnen de protestantse gemeenschappen op dat ogenblik vaststaande ideeën over het functioneren en het uiterlijk van deze tempels bestonden. We stellen een duidelijke voorkeur voor het centrale grondplan vast. Dit voldeed in de eerste plaats aan de nieuwe protestantse liturgische eisen, maar het is niet uitgesloten dat een invloed vanuit de toenmalige Italianiserende architectuurtheorie ook een rol gespeeld kan hebben. De materiële uitwerking van de tempels is uiterst eenvoudig en deed in de eerste plaats beroep op de lokale bouwtradities.

De inrichting van de tempel te Lyon is op dezelfde manier georganiseerd als dat van de Gentse tempel. Beide tempels hebben gescheiden plaatsen voor de mannen en de vrouwen en er werden spreuken in het interieur aangebracht (iets wat we later ook in 17de eeuwse protestantse kerken zullen tegenkomen). Dit is niet verwonderlijk aangezien de protestantse gemeenschap, en zeker de calvinistische, werd gekenmerkt door een dynamiek waarbij internationale contacten tussen de verschillende gemeenschappen onderhouden werden.

In de loop van de 17de eeuw werden zowel in de Nederlanden als in Frankrijk protestantse tempels gerealiseerd waarvan de vormtotaal duidelijk geïnspireerd is door het beeld van de tempel van Salomon en de architectuurtheorie van Vitruvius. Het lijkt ons thans echter onwaarschijnlijk dat deze betekenisverrijking reeds aanwezig was in de eerste 16de eeuwse tempels, immers in de eigentijdse getuigenissen wordt dit verband nergens gelegd. Het is pas in latere bronnen dat het traditionele middeleeuwse ronde beeld van de tempel van Salomon opduikt om de bouw van de Antwerpse ronde tempel te verantwoorden. Blijkbaar moeten we in omgekeerde richting denken en gaven de 17de eeuwse architectuurrealisaties en tractaten aanleiding tot de interpretatie van de Antwerpse ronde tempel als 'tempel van Salomon'.⁵⁷

Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe deze betekenisverrijking vanuit de toenmalige context verklaard kan worden. Blijkbaar ontstond er binnen de protestantse gemeenschap een drang om aan hun religieuze bouwwerken een meerwaarde toe te kennen en ze niet louter als overdekte, ongewijde verzamelplaatsen te beschouwen. Welke rol speelde de overheid hierin? Of is het mogelijk dat de meerwaarde gegeven aan deze tempels veeleer het werk is van de predikanten en de meer gedreven gebruikers van deze tempels? Wat is de rol van het gedrukte woord in de verspreiding van deze ideeën en hoe werden ze geïnterpreteerd en vertaald in architectuur? Het lijkt er steeds meer op dat we de 17de eeuwse religieuze bouwpraktijk niet langer enkel kunnen verklaren vanuit een enge vormelijke architectuurtheoretische benadering maar dat religieuze opvattingen, zoektochten tot legitimatie en symbolische denkbeelden hierin een prominente rol speelden.

BIJLAGE I

Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken Hs. 2469, Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlichen tijden in die Nederlanden*.

(Hiervan bestaat uit een in het Frans vertaalde uitgave: *Troubles religieux en Flandre et dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, *Journal Autographe de Marc van Vaernewijck*, Gent, 1906.)

IV, cap. 3, fol. 103 v.

Den XXIIIen der zelve maent ghijnck ic, d eerste reijse, zien dweerck van de ghuen buetn der Bruchsche poorte te Ghendt, ende zach, ter slijncker handt af, eenen van ghemaect met staken en de berdens jeghen dwater endee terstont daer naes eenen breeden ghanck daert, in een wijt bevanck vol hauten lach, daer ooc veel veerclieden ende ander volck was. Men temmerde voe, jeghen overe an dwater van der veste, hauten die men daer toe bereet maecte.

Dit bevanck oft pleijn was metten inghanck aldust ghepropocio-neert, rontomme wel behaecht ende betuunt; ende daer stonden twee preecsteoeln int groen ghestelt, ende was eenen zeer

(Hierop volgt de schets)

lustighen aackere. Die ignographie, die nu gheleijt wast meet eecken platen, wast aichtcant, om den tempel daer up te edificieren; welcke platen met pijlen in deerde ghevest waren, naer de proportie van den weercke; die hadde in de lijnchde hondert ende L voeten, en de in de wijdde hondert ende XXX; de cappe met eenen langhen stijl, oft zooment heel tgherade; lach daer ghetemert ende verghaert.

IV, cap. 16, fol. 131.

Desen tempel dan was aichtcant ende was rontomme als met een af-treck, onder veel wijder dan boven. Hij was al meest van haute, als die moscovijthen Keercken, van dat ondertussen die stijlen ghesloten waren met careelsteen gheleijt in Hudevettersmoortel. Daer waren rontome veel veinsteren, onder ende boven, daer men niet van bloot g'helas in en zach van daer waren in gheschreven die X gheboden goeze met meer ander auctoriteijten uit der scriptueren, die benedenste glaesveinsters wel verstaende. Den tempel gheleek, van binnen ende van buten, gheheel eenen lampteerne, ofte een peerdemuelenemaer vele meerde want, zoo wij ghezijt hebben lobro 4. Cap. 3. Hij madede, in de lijnchde hondert ende L voeten ende, in de wijder hondert ende XXX, zoo my den meester van de temmerliede Willem de Somer zijde, die daer an zeer neerstich ghewrocht hadde met Lievin zijn broedere. Hij hadde, binnen een afghescheet, wel van XX voeten wijt, om de mann rontomme te staen ende te zitten ende int middelparck zaten alle de vrouwen; ende an dit afgescheet oft burstweere waren bancken ghemaect om die mans up te zitten, ende die buten waren int afgescheet voornomt, mochten daer op rusten als up een baelgie. Desen tempel was van binnen ghebonden met hauten tot int hoochste, van een meesterliche handt ghevaen: Den predicstoel was al nieuwe van spiesschen haute ghemaect, up zijn antijse, ende stond achter overhende. Ende int midden van den predicstoel stont tvoornoemde groot wijt parck, daer die vrouwen ende jonghe dochters pleghen te zitten; welcx inghanck es wel L voeten wijt, omdat men daer niet zeer drummen en zoude. Ende achter den predicstoel daer stonden veel banchen ghemaect, die gheheel vaste stonden, ende quamen overhende an den predicstoel ende over beede zijden van dien, ende met den anderen hende an de twee afghescheeden camerking met viersteden die an den tempel stonden. Up dies bancken leerde men die kinderen ende jonhers haer forme des gheloofs ofte cathachijsmus; hen vraechde haer ende zij moesten antwoorden; dat ghijne zeer listich te weercke, hadde de leeringhe uprecht gheweest dat menich therte de se verhueghen ende die tranen van devocien uten ooghen sprijnghen. Ten anderen, zoo plegghen zij daer tweedraecht, tsavonds haren psalmzanck melcanderen te leeren; dwelc ook een groot verheghen in Godt bijbracht, te meer

om dat elc die schoone woorden der helighen scrift verstaende was die hij zanck. Desen tempel was int upperste, met stro zeer net ghe-deect; ende beneden rontomme (dat hij heeten taftreck oft verdiepijnghe), was tdack gheleijt met heydenbursche delen, die, in de junctueren ende vouchsels, met lijnwade ende peck ghevult waren, om datter den reghen niet duer zijpen en zoude maer die drie gruesche tempel tAntwerpen, die binnen de staat ghemaect stonden, waren als amhitheatrums al van steene, in der figuere als eijronde, zeer rustich ghemaect, waer daer groote macht van ghelde es duer de groote coopmanschape die daer regneert.

V, cap. 24, fol. 193 v.

Omtrent desen tijt beghonde men af te breken die principale walsche keercke der Calvinisten t'Antwerpen. Men dede eerst af de schaliën daer zij mede ghedeect was, ende dander matterialen, al ter minster quetse ende shade, om die te vercoopen. Twas eenen schoonen tempele; die meer ghecost hadde dab zes ghendtsche ghues-tempels; ende was, oude eens mans lijnchde hooghe ghemetst van oorduum steen.

BIJLAGE II

Antwerpen, Stadsarchief, Pk 106, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*. (Wij hebben geraadpleegd de uitgave o.l.v. R. Van Roosbroeck, 2 delen, Antwerpen, 1939).

Deel I, p. 105

En haer was toegelaten te mogen timmeren elck dry kercken oft plaetsen, om in't drooghe te predicken en haere diensten te doen; elck daer se plaetsen condon kryghen.

Deel I, p. 109

Item, den 25 dach verlieten de mertinisten S. Joriskercke, en dien predicant, die predice nou op een plaetse genoempt 'den Lijmhof', daer sy een kercke begonden te fonderen: ende de calvinisten begon-den 3 kercken te timmeren, een voer de Walen en de andere genoempt 'de Mollekens rame'; en der Walen kercke werdt aichtcantic gemaeckt; ende men vrocht aen dese kercken seer neerstich, en sommige vrouwen en mans van de calvinisten vrochten by tyden sonder loon; en daer werdt vuel tooter kercken bouwinghe ghegeven: elck mocht 3 kercken timmeren wilden sy. Ende de calvinisten niet hier, maer overal, lieten haer namen opscreven, opdat men sou weten hoe sterck sy waere: en de mertinisten hadden oock het selfte bevel, maer vuel lieden en deden 't noch niet geern, vreesende oft er noch eens vervolch quame.

Also nou dese kercken so met neersticheyt gefondeert werden, end evuel coopliden haer daer in voordorden, so werdt het op den 26 dach Septembris van weghen der goevernante verboden, dat se boven der eerden haer kercken niet en soudon moghen van steene opbouwen, dan alleen van hout, ende den prinsche quamp, 't selve verbiedende, begeerden dat se heure daerin wilden tevreden stellen. En dit en was niet, dan dat den raet der papen aenghegeven hadden, dat se haer kercken so sterck van muren fondeerden, dat het wel bequaem sou syn om kasteelen af te maecken en daer duere de stat na haeren wille en soudon inne moghen nemen. En de mueren en waeren maer 2 voet en halven dicke, niet te gelycken by der papen kercken, an dan maeckten sy die noch dunder boven d'eerde; also dat doer dese valsche vindinghe het werck sommige daghen stille (stond), maer sy waeren seer qualyck tevreden, sonderlinghe de calvinisten, en seer ongerust: maer ten lesten wrochten sy voorts soo't begost was, half met consent van den prinsche en half niet; maer hy gevoelde wel, dat het maer valsch aenghegeven en was.

Deel I, p. 117

en daer waren nieuwe predicanen voer de mertinisten gecomen, die nou oock op de Peerdermerckt begonden te preken in eenen hof, geheeten 'Den reyger' daer sy een kerck na timmerden: en dat was haer derde.

Deel I, p. 129

Item deestyt hadden de calvinisten een plaetse gehuert in de Nieuwstat tot Antwerpen by het coophuys, daer sy in predickten, welck waeren geweest een deel stallinghen, daer se nou de sceymuren doer ghesmeten hadden, en so was 't redelyck bequaem en onder 't drooghe: maer sommige, die noemten 't nou den 'Calfstal' omdat sy er nou in preekten.

Deel I, p. 210

Item op den 9 dach April, so werdt der calvinisten kercke tot Gendt begonst te raseren van de Walsche soldaten, die de regente in't eynde van Meert daerin gesonden hadde, ende haeren predickstoel braecken sy in vuel stucken en liepen met die spinteren achter tot spyt van de calvinisten.

Deel I, p. 237

Item deestyd so werden tot Antwerpen op de plaetsche van de 4 afgebroken kercken der mertinisten en Calvinisten, een houten cruyse gestelt, alsoo dat tot Cameryck onlanx gesloten was, ende van welke kercken het fondeersel uytgeroeyt was, ende de stoffe werdt noch dagelycx vercocht.

BIJLAGE III

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5329, Papebrochius, *Annales Antverpienses*.

Volume V, ab anno 1534 ad 1566, fol. 156 v.

Die XXII quidam mensis, signatum fuit à principe et praecipuis aliquot civibus, liberum exercitium confessionis Augustanae intra civitatem, donec aliud ab aula mandaretur. Die autem XXIX coeperunt Calvinistae Walones, de gradus quibus in moenia ascendeant, per hortum Bombardarium, in vacuo ad liceanda linteamina prato (Quod a talpis vulgò nominabatur Mollekensraem) terram moliri ad novum ibi templum fundandum instar Salomonici unde etiam nomen sumserunt, ut vel sic longius recederent à ritu Romano. Fecerunt autem rotundum, imperite a scilicet persuasi, tale illud fuisse huius persuasionis adhuc superest indicium de angulum vice flandrica sub nomine Salomonici templi, pro signo ibi picti forma rotunda quale etiam Amstelodami est novum templum Lutheranorum.

Calvinistae Germanicae nationis, licet etiam ipsi templi appellationem assumpserint novo quod erant structuri fano crediderunt se magis accessuros ad formam veteris templi, si illud longum quadratumque. Facerent: prout fecerunt pari, quo Walones fervore in vico a Luputis dieto hett oplant, ubi similiter occuparunt anum vacuum ad linteamina, prope Coriariorum turrin. Ad istorum templorum fabricam magna cum alacritate contribuebant honestissimi civium ac matronarum non solum grandes pecuniarum summas, sed etiam monia et lapides, arenam convehendo. Germanici templi primum lapidem posuit praedicans, doctor Isebrandus, primumque ibidem sermonem habuit. Eodem vero die accedens illuc auriacus princeps, Calvinistas rogavit ut non ultra quantum pedem à terra fabricam suam ad praesens educerent. Subidem tempus in Concilio Diei Luna decretum et a Consulibus imperatum Guldus atq. Ambactis omnibus est, ut suo quique Cappelallano stipendium solverent, sive is sacra ipsis faceret sive non.

Principe vero Auriacus, die XXX ejusdem mensis, inhibuit Calvinistis, ne templorum suorum fabricam prosequantur. Quod illi insuper habentes, opera coepta absolverunt. Quin et in nova civitate prope

Hassicam domum, vaccarium quoddam vetus in templum convertunt, ubi etiam praedicarent eodem mense mandatur est pseudo Paracho Kilensi Frans, ut dimissa ecclesia S. Georgii conciones suas transferret ad Martinistarum seu Confessaentien, egressum habens in vico het Handaentien, egressum habens in via evarici de Everixstrate, istic fortassis ubi nunc Speristerium est. Quantum etiam templum iidem Calvinistae fecerunt et perfecerunt sibi in angulo ad forum equinum ab ardiis dicta den Reygersganck, exitum haec antiquum haberatim Monticulo frigido antiquitusque. Dicto den cleyne Couwenberg, respectu Longioris via porro versus meridiem tendentis.

Volume VI, ab anno 1566 ad 1584, fol. 13.

Die IV Junii coeptum est destrui templum Calvinistarum, situm in prato Talpularum De Mollekensraem iuxta Hoplandicam viam prope moenia civitatis, materiam omnem et mentibus fabris lignariis et cementariis, pretio in usum Walonum militum conferendo.

Die XV coeptum est etiam destrui rotundum Walonica nationis templum, antiquo more de formam Romani Panthei, sive (ut illi credebant) templi Salomonici constructum. Ut istud suis usibus servaretur multum institerant Laniones Burgerhoutiani, suas ibi carnes inter Pascha et Pentecoste venum exposituri, prout nunc faciuntines quodante praedicatorum ecclesiam est pecuario foro de Veemerct: sed noluit Aula acquiescere petitioni eorum, ne qua falsae istius Synagogae memoria in civitate relinqueretur.

BIJLAGE IV

Antwerpen, Stadsarchief, Pk 105, *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575*.

(Uitgegeven te Antwerpen, 1843.).

p. 97

Int selve jaer van 1566, den 2^e septembris, doen begonsten ierst die walsche Calvinisten te graven ende fonderen in Antwerpen haerlieden nieu kercke, op den wapper, achter het colveniershoff, op een leeghe erve, daer men maer op en plach te blycken, doen toebehoorende Francoyse Zieles, diese haer vercocht; dese kercke oft temple was heel ront, gelyck den tempel van Salomon, ende daerom hietse de ronde kercke.

Ende die duytsche Calvinisten die begonsten oock op den selven tyt al even haestich haeren langen tempel inde Gasthuysbemden, aen ders tadt vesten, by den huyvetters thooren, vuyt commende int Hoplant, oock op een leeg erve, geheeten die mollekens rame; want daer op oock plach te blycken. Van desen nieuwen tempel leyden den iersten steen, smorgens ontrent acht ende negen uren, haeren eersten predicant, ghenoept Isebrant, die daer oock ierst in preckte.

Den 25 septembris heeft den prince van Oranien die Calvinisten verboden nyet hooger aen haer kercke te metsen dan vyff voeten boven der eerden.

Item den 30 septembris heeft die prince de protestanten van de Calvinisten verboden nyet meer te metsen aen haer nieu kercke; daerom en lieten syse nyet volwercken. Doen wirdt inde nieustadt, by het hessenhuys, van eenen ouden coestel gemaect een kercke voor die calvinisten, welck men hiet die oude koekercke, om dat daer int heymelyck snachts menich jaer gepreekt hadde.

p. 98

Inde selve maent doen moest Frans vantKiel verlaten S. Joris kercke ende gink preken in een nieu kercke, die de confessionisten luyteranen, hem selven heetende Martinisten, macken int doudanken, vuytcomende int dEvericxstraete, met noch een martinisten kercke, die nieu gemaect werdt op de peerdenmerckt, inden reygers ganck, daerse wel derthien lycken in gegraven hebben van haer quaede sekte: dese is oock gans van steene volmaect vuytcomende op den cleyne couwenberch.

p. 131

Op ten 5 april 1567, is tot Gendt eenen tempel van den calvinisten ten gronde omverre gesmeten van het coninx crysvolck, die het hof van Brussel daer gesonden hadde; en hebbe die stoffe vercocht.

p. 136

Den 12 may syn die tempels der calvinisten, luteranen, off martinisten tot Antwerpe, geschonken die 16 vendelen van de walen soldaeten.

Item op den 14 dach meye heeft men tAntwerpen begonst die tempels van die sectarissen afftebreken.

p. 140

Den 13 juny doen begost men tot Anwterpen afftebreken di ronde walen kercke, gestaen op de wapper by de colveniers hof, op een erve toebehoorende Aert Gillis. Desen waelschen tempel was gemaect heel rondt, zeer anticxt, op de maniere van Salomons tempel te Jerusalem, ende te Roomen opt fatsoen van den tempel Lautron.

BIJLAGE V

Chronyck der stadt Antwerpen toegeschreven aen den notaris G. Bertryn.

(Uitgegeven te Antwerpen o.l.v. G. Van Havre, 1879. Bewaarplaats onbekend. Zie Rutger Tijs, P.P. Rubens en J. Jordaens, *barok in eigen huis, een architectuurhistorische studie over groei, verval en restauratie van twee 17de-eeuwse kunstenaarswoningen te Antwerpen*, Antwerpen 1983, p. 360.)

p. 143

In 't selve jaer van de 66, den 24 septembris doen begonsten eerste die Walsche Calvinisten te graven ende funderen in Antwerpen haerlieden nieuw kercke op den Wapper achter het Colveniershoff, op eene lege erve, daer men opplacht te blycken, doen toebehoorende Franchois Gielis, die de selve aen hun vercocht hadde. Deze kercke oft tempel was heel ront, gelyck den tempel van Salomon, ende daerom hietse de ronde kercke.

p. 193

Den 4 Juny, doen begonst men tot Antwerpen aff te brecken die calvinisten kercke gestaen in de Mollekens rame in't Hoplant by de stadsvesten. Dese kercke wert vercocht een ygelyck van die metseye ende timmeragie syn gerieff ende dat toe behoef van die Wel-sche knechten.

Op den 13 juny begonst men Antwerpen te ontdecken ende aff te breecken die ronde Waele kercke, gestaen op den Wapper by den Colveniershoff, op een erve toebehoorende Aert Gielis. Desen Walschen tempel was gemaect heel ront seer anticx op de maniere van Jerusalem – den tempel van Salomon ende te Roomen, op het fatsoen van den tempel Panteon.

p. 205

Item, op den 9 October, is tot Antwerpen opgerecht in de Mollekens rame, daer die Calvinisterkercke geraseert lagh, een groot houten roodt cruys hebbende dry nagelen met Pilatus titel; dit hebben opgerecht die keyserknechten van ducq Londron. Dit wert ghedaen tot een eeuwige memoire en spyte van die Calvinisten ende tot verachttinge haers feyts, omdat sy dat cruysefix en alle kercken, cappellen, cloosters in stucken gesmeten hebben.

BIJLAGE VI

F.G.V., *Antwerpsche Chronykje* (uitgegeven o.l.v. Pieter van der Eyk), Leiden, 1743.

(Bewaarplaats onbekend. Zie R. Tijs 1983, op. cit., p. 360.)

p. 137

Den 13 Juny begonst men afftebreecken de ronde Walen Kerck op de Wapper, by de Cleveniers Hooff op een erve toecomende Aert Gillis. Om dezen Tempel te moghen blyven staen hadden de Vleeschhouwers van Borgerhout Madame veel ghelts geboden, dat sy daer in tus-schen Paschen en de Sinxen haer vleesch souden moghen vercoopen, maer het Hooff en woudents haer niet consenteeren om datter gheen memorie van de valsche sinagoge in de stadt soude blyven.

BIJLAGE VII

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5340, *Chronique d'Anvers*.

Tome IV. de 1542 à 1566, fol. 55

Le 24 septembre, alors les Calvinistes Walons, commenceront a jet-ter les fondemens de leur nouvelle eglise sur le Wapper, derrière le jardin des Colveniers, dans un sone vide servant de blancherie, ap-partenant a Franchois Zielis, qui le leur vendit cette Eglise était ron-de, à l'exemple du Temple de Salomon, on l'appelle l'église ronde. Les Calvinistes Flamands, commenceront aussi, ... (sic.), le même mois, Frans, le ministre de Kiel, fut abandonner l'église de S. George, § alla precher dans une nouvelle eglise, que les Lutheriens avai-ent fut batir dans Souderation sortant dans le Dornickstraet, / pour Everikstraat, martinistes / Aussi les ... (sic.) soient ils appellent) qui nouvellement construite dans la Ruelle aux Opues – / in den Rygers-genck). La ils enterrent en crise corps de leur secte. Celle ci était également batie en briques, § avait une sortie sur le petit Couwen-bergh.

BIJLAGE VIII

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5328, Louis van Caukercken, *Chronycke van de stadt Antwerpen*.

fol. 82.

Guese kercke tAntwerpe gemaect

Op 24 September hebben de franc calvinisten hunne ronde kerck begoste te mackem opde Wapper ende op 25 dito begosten de duytsse calvinisten hunne kerck te macken int hoplant inde mollekens Raam vercoomende acnde huyva... en op 30 ditto hebben de ...tinisten hun kerck gemacckt inde Audaen.. ook opde perdemert inde reygers ge.... item aene et gessyde huys in ee koystal onder eerste navond hielen de calvinisten hun eerste nagtsmael openbaer ... ende prachte aen de kerck soo ... joiffrouw ..gen juweelen en gov... op bouwen maer St-Lambert .. dor... en van Armontier en valecijn.

fol. 164

Le 12 mai on fit présent aux 16 compagnies Walones, les temples des Lutheriennes, § des Calvinistes.

Le 22 mai (1567) on vendit publiquement à Anvers l'église Luthe-rienne, ... , près de la porte Rouge, elle fut achetée par le comte de Mansfeldt, pour le somme de 500. Florins.

BIJLAGE IX

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 71.6.36, N. de Weert, *Chronycke oft journal van het gene in de Nederlanden en na-mentlyck tot Antwerpen is voorgevallen ten tyde der trouhelen. Van den Jaere 1566 tot 1593 (Gecopieert op het handschrift origineel van den auteur)*.

pp. 34-35

Het selve jaer den 25 septembris ... (sic.) weert den eersten steen ge-legt van de Lammekens Rame om te maecken de nieuwe kercke en-

de was volmaeckt int volgend jaer, ende weder afgebroken ende geruineert ende de materialen vercocht anno 1567 1° juni, en int midden van den hof gestelt een hoogh verheven houten cruys d'welck naderhandt root geschildert werdt.

Het selve jaer wiert eerst geprickt in de schuer by St Michiel den 1 septembri anno eodem den 26 septembris s'morgens ten ses uren werdt geleyt den eersten steen van Salomons Temple het welcke hen noemde de Waele Kercke ende was volmaeck ... (sic.) end werdt weder afgebroken ende de materialen vercocht ende een cruys aldaer gestelt den ... (sic.).

BIJLAGE X

Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken, Ms. 522, L. Robyn. *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en omtrent Oudenaerde*, Gent, 1721.

p. 325

§1. Het optimmeren, en afbreken der Geuse Kerk.

Den Heer Backerzele korts voor sijn vertrek had aen de nieuw-gezinde aangewezen in den naem van den Graef van *Egmont* een zeke-re plaetse over de *Schelde* tot het maeken van eene Kerk, maer terstont na sijn vertrek zonden-se hunne Gedeputeerde na *Yperen* om te verzoeken van den Graef een andere plaats gelegen van den anderen kant van de *Schelde* genaempt den *Heyn-driesch* begrepen in't vrye van de Stad.

p. 327

Daer-en-tusshen gingen de Nieuw-gezinde dapper voort met het optimmeren van hunne Kerk;

p. 329

... 22 december (1566) ... Ontrent dezen tyd was de geuse Kerk op den *Heyn-driesch* voltrokken, ...

p. 331

Maer om dat men voorzag dat de geuse Kerk, zoo lang die in staet bleef, een gedurig aenlok fel zou wezen voor de Nieuw-gezinde om de predikatie te ernemen, zoo kreeg de Wet den 15. *April* brieven van den Graef van *Egmont*, gebiedende dat men de Kerk zou afbreken ten voordeelgste dat mogelyk was. Maer men antwoorde 's anderdaegs dat de Soldaeten twee dagen te vooren zonder last, of oorlos van de Wet te hebben de geuse Kerk hadden beginnen af te breken, alleenelyk om dat-se gehoord hadden dat de geuse Kerken door heel het Land afgebroekn wierden, en zeyden daer by dat-se vreesden van het Guarnisoen van *Gent* voorkomen te worden.

Deze afbrekinge geschiede zeer zagtiens zonder dat'er iets geschon-den of gebroken weerd, en duerde tot den 17. *April*. De Materialen niet konnende gebruykt worden tot eenen godtvrugtigen Bouw (gelyk den Graef van *Egmont* door den Capiteyn *Carlo* verzogt had) wierden-se aen de meest-biedende verkogt, en men deylde uyt aen denn *Aremen* 25. Pond groote, en den overschot die zeer gering was, weird aen de Soldaeten gegeven voor hunnen aerbeyt. Men zeyde dat die Kerk, die de geusen te *Gent* hadden gehad buyten de Brug-sche Poorte, en door het Guarnisoen van *Gent* den 8. *April* afgebroekn was.

BIJLAGE XI

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Oude Drukwerken, KW 553 J 3, *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland. In Rym vearevend ende met veele oude en nieuwe stucken buyten Dicht unt verschende Kronijken/ Handvesten/ Brieven/ Memorien ofte Geheugenissen/ ende Diergelijke Schriften verklaerd/ ende bevestigd*, Haarlem, 1628.

pp. 460-461

Wanneer nu de vrijheyd ende de Religioens-verwanten te gelijckdagelijcx meer ende meer aanwieszen ende toenamen ende de ongeleghenheyd des winter-tijds op handen was. So hebben die van de Religie alhier te Haerlem den 19. Octob. des selven jaers met toelating van de magistraeten eene lootze het 'Guesen-huys' genaemd van seven ent negentig voeten lang ende seven ende zestig voeten breed 'op de bane van licht hout opgeworpen', ende van binnen den tijd van drie weken voltrocken waer in twee evangelische predikanten Odolphus van Emden, en oud Grijsham ende Sirtus van Leeuwaerden, de Gemeynthe des Heren met de suyvere Predikatie van Gods Woord getrouwelijck gediend te hebben so lang op een nieu weer meer ende meer over al begon aen te steken waer door de Kercke Gods wederom in de woestijne hoste vlugten ende sich ook alhier so werde hier dan ook gemeld 'Geusen-huys' den 30. April des volgenden jaere 1567 in drie uren tijd 'gescheche ende afgebroken' ende ook enige Vroome Religioens-verwanten als Thomaszen, Floris Huygenszen Michiel de Wael, ende Egbert Gerritszen, gevangen genomen...

BIJLAGE XII

Lyon, Bibliothèque Municipale, Rés. 355 892, Gabriel de Saconay, *Discours des premiers troubles advenus à Lyon, avec l'Apologie pour la ville de Lyon, contre le libelle fausement intitulé La juste et sainte defence de l'Eglise de Lyon*, Lyon, 1569.

pp. 41-42

Les Huguenots entreprindrent de construire une tour Babel, pour y exercer leur confusion, et luy imposèrent le nom de temple Martin... Estant ce temple parfaict en la forme d'un théâtre propre pour jouer farces et comédies.

Noten

- De auteur wenst de volgende personen te danken: Prof. dr. Krista De Jonge, Prof. Dr. Koen Ottenheim en Dr. Charles van den Heuvel voor het kritisch nalezen van dit artikel, de heer Lode de Clercq en dr. P. Rem voor het verschaffen van enkele bijzonder waardevolle tips.
- David Thomson, 'Protestant Temples in France c. 1566-1623, A Pilot Study', *L'église dans l'architecture de la Renaissance, Actes du colloque tenu à Tours du 28 au 31 mai 1990* (ed. J. Guillaume), Parijs 1995, p. 250.
- Zie ook Krista De Jonge, 'Tagungen, L'église dans l'architecture de la Renaissance', *Kunstchronik*, 44, 8, 1991, pp. 401-405.
- Frans Baudouin, 'Godsdienst en kunst in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1700', *Luister van Spanje en de Belgische steden*, 1, Brussel 1985, pp. 137-170. J. De Cavele, *Het eind van een rebelse droom*, Gent 1984. Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie, Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*, Antwerpen 1996. Idem, 'The changing face of Calvinism in Antwerp, 1550-1585', *Calvinism in Europe, 1540-1620* (ed. Andrew Pettegree, Alastair Duke, Gillian Lewis), Cambridge 1994, pp. 143-180. Emile Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers, fin du XVe XVIe siècle*, Parijs 1961.
- Guido Marnef, op. cit., p. 129.
- De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders* (uitgave o. l. v. R. Van Roosbroeck), 2 delen, Antwerpen 1939. Het origineel wordt bewaard te Antwerpen, Stadsarchief, Pk 106. Zie Bijlage II.
- De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, op.cit., I, p. 109. Zie bijlage II.
- Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken, Hs. 2469, Marcus van Vaernewijck, *Van die heroetlichen tijden in die Nederlanden*, fol. 131. Zie bijlage I.

- 8 Antwerpen, Stadsarchief, *Antverpia, depingebat Georg. Hoefnaglius*, 78 x 45 cm., 1574. Guido De Brabander, *Na-kaarten over Antwerpen*, Brugge 1988, p. 56. Rutger Tijs, *P.P. Rubens en J. Jordaens, barok in eigen huis, een architectuurhistorische studie over groei, verval en restauratie van twee 17de-eeuwse kunstenaarswoningen te Antwerpen*, Antwerpen 1983, p. 91.
- 9 De tweede lutherse tempel.
- 10 Waarschijnlijk op de plaats van de nooit voltooide calvinistische tempel op de Mollekensraeme.
- 11 De ronde Waalse tempel – Hier zou later het Rubenshuis gebouwd worden. R. Tijs, op. cit., p. 104. Van de heer Lode de Clercq kreeg ik de volgende informatie: Na de aankoop van het Rubenshuis voerde de stad Antwerpen opgravingen uit in de vroegere tuin van het Rubenshuis. De architect van deze opgravingen, Emiel van Averbekke, bericht hierover: '6° rechts in de tuin werden vier gemetselde pijlers opgedolven. Ik mat ze op en bevond dat ze behoord hadden tot een reeks van acht pilaren voor een rond gebouw. Naar hun planmatige schikking te oordeelen, waren ze opgesteld in een cirkel, met een diameter van ca. 16m. Bedoelde pijlers moesten dus een licht geconstrueerd rond gebouw gestut hebben. Het was hoogstwaarschijnlijk in hout en bepleisterd.' F. Cleymans, *Rondom den wederopbouw van het Rubenshuis*, Antwerpen 1941, p. 52.
- 12 De eerste lutherse tempel.
- 13 Antwerpen, Stadsarchief, F. Hogenberg, *Antverpia nobile in Brabantia*, 1572, 47 x 32,5 cm. G. De Brabander, op. cit., p. 60.
- 14 J. De Cavele, op. cit., p. 26-27.
- 15 Zie bijlage I. J. De Cavele, op. cit., p. 25. *Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585*, tent. cat., Gent 1976, p. 143. *Troubles religieux en Flandre et dans les Pays-Bas au XVIe siècle* op. cit., p. 373. *Ketters en Papen onder Filips II, Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, tent. cat., Amsterdam 1986, p. 53. Het is ons niet bekend of deze tempel voor calvinisten dan wel voor lutheranen werd opgericht.
- 16 150 op 130 voet is ongeveer 45 op 39 meter.
- 17 Gent, Universiteitsbibliotheek, *Kostbare Werken*, Ms. 522, L. Robyn, *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en omtrent Oudenaerde*, Gent 1721. Zie bijlage X. Helaas is er geen informatie beschikbaar over de uiterlijke vorm van deze tempel.
- 18 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, *Oude Drukwerken*, KW 553 J 3. *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland. In Rijm veurvend ende met veele oude en nieuwe stucken buyten Dicht unt verschende Kronijck/ Handvesten/ Brieven/ Memorien ofte Geheugenissen/ ende Diergelijke Schriften verklaerd/ ende bevestigd*, Haarlem 1628. Zie bijlage XI.
- 19 *Ketters en Papen*, op. cit., p. 52.
- 20 Marcus van Vaernewijck, op. cit., fol. 131.
- 21 Het hout voor de Antwerpse Lutherse tempel werd vrijelijk gekocht te Dordrecht. Een geschil hierover werd voor het gerecht uitgevochten met de leverancier uit Wezel. Jan van Herwaarden, Dick de Boer, Frad van Kan, Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum 1996, p. 359.
- 22 H. de la Fontaine Verwey, 'Pieter Coecke van Aelst en de uitgave van Serlio's architectuurboek', *Het Boek*, XXI, 4, Den Haag 1952 - 1954, pp. 251-270. Krista De Jonge, 'Vitruvius, Alberti and Serlio, Architectural Treatises in the Low Countries 1530 - 1620', *Paper Palaces' The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, New Haven/London 1998, pp. 281-296.
- 23 Antwerpen, Stadsarchief, Pk 105, *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575* (Hiervan bestaat een gedrukte uitgave, Antwerpen, 1843.). Zie bijlage IV. Een verkeerde toeschrijving van dit citaat aan Godevaert van Haecht is er de oorzaak van dat op vandaag wordt beweerd dat de eerste realisaties van de protestanten te Antwerpen en te Gent geïnspireerd zouden zijn op de tempel van Salomon. C.A. van Swigchem, T. Brouwers, W. van Os, *Een huis voor het Woord, Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984, pp. 89, 112-113. C. J. R. van der Linden, 'De symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campen te Haarlem', *Oud Holland*, 104, 1990, p. 11. Dit fragment zal later worden overgenomen maar verkeerdelijk geciteerd in de *Chronyck der stad Antwerpen toegeschreven aen den notaris G. Bertryn*: 'Desen tempel was gemaect heel ront seer antiex op de maniere van Jerusalem – den tempel van Salomon ende te Roomen op het fatsoen van den tempel Panteon.' Zie bijlage V. R. Tijs, op. cit., p. 360.
- 24 Carol Herselle Krinsky, 'Representations of the Temple of Jerusalem', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 33, Londen 1970, pp. 1-19. Helen Rosenau, *Vision of the Temple, the Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*, Londen 1979, pp. 65-89. Bernd Vogelsang, 'Archaische Utopien', *Materialien zu Gerhard Schotts Hamburger 'Bühnenmodell' des Templum Salomonis*, Inaugural-Dissertation, Keulen 1981, pp. 109-115. Paul von Naredi-Rainer, *Salomos Tempel und das Abendland, monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Keulen 1994, pp. 68-89.
- 25 E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting, its origins and character*, I, Cambridge-Massachusetts 1966, p. 136.
- 26 Bijvoorbeeld in de tekeningen of schilderijen van Rembrandt. H. Rosenau, op. cit., p. 86. *Le Temple. Représentations de l'architecture sacrée*, tent. cat., Nice 1982, pp. 138-141.
- 27 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5329. Papebrochius, *Annales Antverpienses*, Volume V, ab anno 1534 ad 1566. Zie bijlage III.
- 28 Papebrochius, op. cit., fol. 156 v.
- 29 In zowat alle 16de eeuwse geïllustreerde bijbeledities, zowel van protestantse als van katholieke zijde, zal de Salomonische tempel namelijk voorgesteld worden als een rechthoekige bouw, zoals hij ook beschreven werd in de visioenen van Ezechiël en het boek der Koningen. Reeds in de uitgave van 1524 van de Wittenbergbijbel van Luther zal de tempel als een rechthoekige bouw voorgesteld worden. Deze voorstellingswijze vinden we later terug in onder meer de bijbeluitgave van Robert Estienne van 1540 en de tussen 1569 en 1572 uitgegeven *Biblia Polyglotta* van Arias Montano. Buitengewoon belangrijk voor de architectuurgeschiedenis van de 17de eeuw is het *In Ezechielem Explanaciones* van Hieronymus Prado en Ioannis Baptista Villalpando, uitgegeven te Rome tussen 1596 en 1605, waar het concept van de oud-testamentische tempel gekoppeld zal worden aan de architectuurtheorie van Vitruvius. H. Rosenau, op. cit., pp. 90-131. B. Vogelsang, op. cit., pp. 139-357. P. von Naredi-Rainer, op. cit., pp. 155-199. Christoph Jobst, 'Die christliche Basilika. Zur Diskussion eines Sakralbautypus in italienischen Quellen der posttridentinischen Zeit', *Zeitsprünge, Forschungen zur Frühen Neuzeit*, I, 3, Frankfurt 1997, pp. 733-739.
- 30 Tot op heden blijft het standaardwerk K. E. O. Fritsch, *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformationen bis zur Gegenwart*, Berlijn 1893.
- 31 Hautecoeur vermeldt hoe er in 1598 naar schatting 694 publieke tempels en 257 burchkapellen in het Franse Rijk bestonden. Louis Hautecoeur, *Histoire de L'Architecture classique en France*, I, III, *L'Architecture sous Henri IV et Louis XIII, La reconstruction de la France, L'architecture religieuse*, Parijs 1966, pp. 598 -604.
- 32 Bijvoorbeeld te Neuburg (vanaf 1540), Torgau (ingewijd 1544), Dresden (1548 - 1555), Augustusburg (1568-1572) en Haderslevus (1557) in Schleswig (in het huidige Denemarken). K. E. O. Fritsch, op. cit., p. 41.
- 33 Ibidem, p. 31-40. Zie ook Dieter Grossman, 'Die Bedeutung der Schlosskapellen für den protestantischen Kirchenbau', *Renaissance in Nord-Mitteuropa*, I, München/ Berlin 1991, pp. 127 - 147. Dieter Grossmann, 'L'église à tribunes et les tribunes des églises en Allemagne au XVIe siècle', *L'église dans l'architecture la Renaissance, Actes du colloque tenu à Tours du 28 au 31 mai 1990* (ed. J. Guillaume.), Paris 1995, pp. 257-266. Let op de Duitse vertaling van het woord 'tribune' als 'Empore'.

- 34 Gaat het hier om een tempel opgericht voor een lutherse gemeenschap genoemd naar de voornaam van Luther? In onze streken omschrijft onder meer Godevaert van Haecht de Antwerpse lutheranen als 'mertinisten'. Zie bijlage II.
- 35 *Tresors des archives* (Lyon, archives Municipales de Lyon), tent. cat., 1990, pl. 27. Buiten deze tempel werden er ruimtes voor de protestantse eredienst ingericht in herbruikte kerkgebouwen en private huizen, onder meer 'la Maison Rouge'. In de kerk 'Sainte Croix' werden banken opgesteld in de vorm van een amphitheater. Over een tweede tempel werd geen verdere informatie gevonden. Natalis Ronot, *Les protestants à Lyon au dix-septième siècle*, Lyon 1891, pp. 145-151.
- 36 Lyon, Bibliothèque Municipale, Rés. 355 892. Gabriel de Saconay, *Discours des premiers troubles advenus à Lyon, avec l'Apologie pour la ville de Lyon, contre le libelle fausement intitulé La juste & sainte defence de l'Eglise de Lyon*, Lyon 1569, pp. 41-42. Zie Bijlage XII.
- 37 Hierbij denken we in de eerste plaats aan de cirkelvormige voorstellingen van de toren van Babel door Pieter Breughel. Ook onder meer Maarten van Heemskerck en Jan van Scorel hadden daarvoor de toren op een cirkelvormige basis afgebeeld. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., pl. 101, pl. 104. Helmut Minkowski, *Vermutungen über den Turm zu Babel*, Freren 1991, pp. 67-68, 77-79.
- 38 N. Ronot, op. cit., p. 170.
- 39 *Ibidem*, pp. 172-174.
- 40 D. Thomson, op. cit., p. 246.
- 41 De twee tekeningen worden bewaard in de Archives Municipales te Lyon, GG 86, I. CG 86, II. Het schilderij in de Bibliothèque publique et universitaire te Genève. *Tresors des archives*, op. cit., pl. 27. N. Ronot, op. cit., pp. 16-17, 172-173. D. Thompson, op. cit., p. 251, pl. 1a, 1b, 2. *Protestants et Catholiques en France au XVIe siècle*, tent. cat., Parijs 1972-1973, n. 185. *The quiet Conquest*, tent. cat., Londen 1985, p. 19.
- 42 Hierop is leesbaar: 'tu aime/ra le/ Seig/ neur/ ton/ Dieu/ ton/ coeu'
- 43 K. E. O. Fritsch, op. cit., pp. 31-40. L. Hauteceur, op. cit., p. 602-603. D. Thompson, op. cit., pp. 251-253. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., p. 143.
- 44 De illustratie van de tempel van Dieppe is afkomstig uit een niet gedateerd manuscript: Asseline, *Antiquités et chroniques de la ville de Dieppe*. D. Thompson, op. cit., p. 245, pl. 6. K. E. O. Fritsch, op. cit., Abb. 886.
- 45 De afbeelding is gemaakt naar een oudere gravure. A. Galland, 'Les deux procès du temple de Caen, d'après des documents pour la plupart inédits (1661-1665)', *Bulletin de la Société d'histoire du protestantisme français*, XXXIX, 1890, p. 571. D. Thompson, op. cit., p. 245, pl. 5.
- 46 K. E. O. Fritsch, op. cit., pp. 48-49, Abb. 70-71. D. Grossman, op. cit. (1995), p. 260, pl. 12a, 12b.
- 47 Rosalys Coope, *Salomon de Brosse and the Development of the Classical Style in French Architecture from 1565 to 1630*, Londen 1972, pp. 183-187. L. Hauteceur, op. cit., p. 601. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., pp. 141-143.
- 48 L. Hauteceur, op. cit., pp. 600-601, fig. 262. D. Thomson, op. cit., pp. 249, pl. 13a, 13b, 13c.
- 49 In zijn explicatio suggereert Perret hoe de grote tempel eventueel gebruikt kan worden als een stadhuis.
- 50 De vernietiging van de tempel van Charenton maakt deel uit van 'Les petites conquêtes du Roi'. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., p. 142.
- 51 Het 'modelle van hout gemaect van de toecomende nyeuwe kercke' had volgens de rekeningen van de houtsnijder '8 veynsters'. G. C. A. Juten, 'De koepelkerk van Willemstad', *Taxandria*, XXIX, 1932, p. 12.
- 52 *Ibidem* p. 15. Zie ook: M. D. Ozinga, *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen Tijd*, Amsterdam, 1929, p. 17. K. Dane, *Willemstad, Historisch overzicht van stad en polder*. Klundert 1950, p. 116-142. Op een oudere kaart van Willemstad, gedateerd op 6 januari 1586 – dus voordat de eerste concrete plannen van de kerk gemaakt werden –, is een kerkgebouw op basis van twee geschakelde vierkanten weergegeven. Noord-Brabant, Rijksarchief, *Grontcaerte van Willemstad*, gedateerd: 6 januari 1586. De Middelkerk te Vlissingen was een eenvoudige éénbeukige zaalkerk van 80 op 40 voet. Deze kerk werd oorspronkelijk opgericht voor een Engels hulpleger en gebouwd vanaf 1590 tot 1592, maar reeds in 1585 werd een bestek (Den Haag, Algemeen Rijsarchief, Staten Generaal, 11093, st. 44) en een tekening (niet bewaard) gemaakt die in 1586 naar de Staten Generaal gezonden werden. De kerk werd in 1626 uitgebreid met een tweede beuk (aldus bekwaam men een vierkant grondplan) en in 1825 grotendeels gesloopt. Coert Peter Krabbe, 'De Middelkerk te Vlissingen. Een protestantse kerk uit 1585', *Kunstlicht*, 9, 2/3, 1988, pp. 38-41. Het bestaan van deze plannen wijst er in ieder geval op dat de keuze voor een achthoek van prins Maurits niet vanzelfsprekend is en dat er op dat ogenblik reeds andere bouwconcepten voor protestantse tempels in de Noordelijke Nederlanden aanwezig waren.
- 53 C. A. van Swigchem, T. Brouwers, W. van Os, op. cit., p. 89.
- 54 Zie ook: W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture, A survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, Delft 1980, p. 7-8. Koen Ottenheym, 'The Catholic Nassaus in Brussels and Their Buildings', *Albert & Isabella, 1598-1621, essays* (ed. W. Thomas, L. Duerloo), tent. cat. 1998, p. 185-190.
- 55 De bouw van beide kerken start vanaf 1639.
- 56 C. J. R. Van der Linden, op. cit., p. 1-31 Jacobine Huiskens e.a. (red.), K.A. Ottenheym, 'Architectuur' in: *Jacob van Campen: Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, pp. 180-187.
- 57 Ook methodologisch is dit een interessante vaststelling. Er wordt immers met betrekking tot de 16de en 17de eeuw architectuur snel verondersteld dat algemene of traditionele concepten en denkbbeelden zonder meer vertaald worden naar plannen en concrete architectuurrealisaties. Hier hebben we te maken met een casus waar de lading pas later toegevoegd is geworden.

De Doopsgezinde kerk in Haarlem (1683)

Paula C. van der Heiden

Schuilkerken zijn per definitie verborgen gebouwen.* Voor de Doopsgezinde kerk in Haarlem, die het onderwerp van dit artikel vormt, geldt dat in bijzondere mate. Het bestaan van dit gebouw is aan de geschiedschrijving van de Nederlandse bouwkunst vrijwel volledig ontgaan.¹ Dit mag verbazing wekken omdat het gebouw voor de studie van de 17de-eeuwse kerkbouw niet zonder belang is: de bouwgeschiedenis van deze kerk is in de vorm van dertien oorspronkelijke bouwtekeningen en geschreven archivalia bijzonder goed gedocumenteerd.² Dit materiaal suggereert bovendien de betrokkenheid van de classicistische schilder Jan de Bray als architect bij de bouw van deze kerk.³

Bouwgeschiedenis

De geschiedenis van de Doopsgezinden wordt in de 17de eeuw gekenmerkt door talrijke theologische geschillen, die dikwijls scheidingen tot gevolg hadden. Zo leidde in 1662 een scheiding onder de Vlaamse Doopsgezinden in Haarlem tot het samengaan van een deel van hen met de meer gematigde Waterlanders. Deze vereniging vond plaats in 1672 en vormde de aanleiding tot de bouwplannen voor een nieuwe kerk, die in 1683 gerealiseerd zou worden (afb. 1).⁴

Als bouwplaats voor dit nieuwe gebouw werd een terrein bestemd, dat was gelegen tussen de huidige Grote Houtstraat, Peuzelaarsteeg, Frankestraat en Anegang. Omdat de Doopsgezinden geen officiële erkenning genoten, was men genood-

zaakt toestemming tot het bouwen van een kerk te vragen aan het Haarlems stadsbestuur. In verband met de aanstaande koop van een pand in de Peuzelaarsteeg werd een dergelijk verzoek aan het eind van het jaar 1673 bij het stadsbestuur ingediend, voorzien van een redengevende omschrijving: 'als dat haer tegenwoordige vergaderplaetse te cleyn wesende, om de toehoorders tot die gemeente behorende, gevoeglijk in te schikken...'.⁵

Als gevolg van de officiële status van de Doopsgezinden mocht de nieuwe kerk niet aan de openbare weg worden gebouwd. Daardoor was men genoodzaakt voor de benodigde bouwgrond verscheidene panden in de omringende straten te kopen, wat in de eerste maanden van 1674 ook gebeurde.⁶

Het verloop van deze bouwvoorbereidingen is te volgen in het resolutieboek van de Doopsgezinde Gemeente.⁷ Op 11 maart van dat jaar vond een belangrijke vergadering plaats, waarin de bouwdatum werd vastgesteld op 1 mei 1675. Bovendien werden de gemeenteleden opgeroepen om 'bedaght te sijn op de Manieren en Wijsen hoe men best en bequamt sal bouwen', en 'om eenige personen te nomineeren tot den inkoop van materialen en bevordering vanden bou'. Inmiddels was ook het bouwterrein in kaart gebracht en lagen situatieschetsen ('grondt teyckeningen') voor iedereen ter inzage.⁸ Hoewel in december 1674 de bouwdatum met een jaar werd uitgesteld, bleek het ontwerpproces in de achterliggende maanden niet stilgelegen te hebben. Het resultaat hiervan was dat op 26 december een 'model' van de te bouwen kerk te bezichtigen was.⁹

In een aantal opzichten is de informatie uit het resolutieboek te summier. Zo worden voor het uitstel van de bouw geen redenen genoemd. Misschien waren alle grondtransacties nog niet afgerond, of waren de financiële middelen ontoereikend. Belangrijker echter is het feit, dat nergens gesproken wordt over een architect. Het bestaan van een model wijst er echter op, dat de Doopsgezinden wel een architect in de arm hadden genomen om het ontwerp van de kerk te leveren. Doorgaans ging aan de presentatie van een model een uitgebreid ontwerpproces met tekeningen vooraf, dat zonder de medewerking van een professionele architect ondenkbaar is.

Dat het inderdaad aan voldoende financiële middelen ontbrak, blijkt uit enkele resoluties voor het jaar 1676. Hierin werd de geplande bouwdatum van 1 mei 1676 nogmaals met een jaar uitgesteld. Ondertussen probeerde men fondsen te verwerven door intekening ('teyckeninge') onder de gemeen-

Afb. 1. De Doopsgezinde kerk, Haarlem (noordgevel), 1683 (foto auteur)

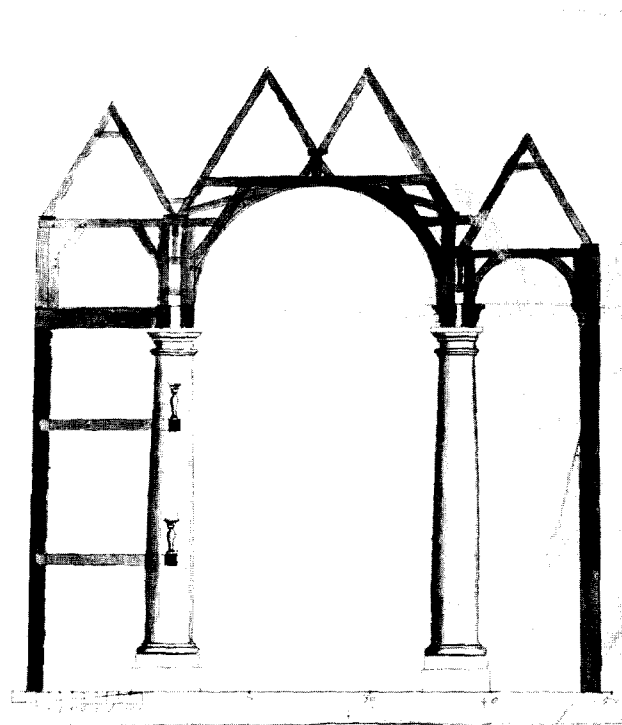
teleden, wat echter niet het gewenste resultaat had.¹⁰ De bouwplannen raakten hierdoor een aantal jaren geheel op de achtergrond.

Zonder aanwijsbare aanleiding werd op 26 april 1682 besloten 'dat men een nieu predickhuys sal bouwen'. Tegelijkertijd koos men de leden van een bouwcommissie, wat erop wijst dat de bouwplannen inderdaad een serieuze vorm hadden gekregen. De 'bouwmeesters', die in deze commissie zitting hadden, waren de voorgangers Jan de Remaulx en Cornelis Vinckesteyn, en de 'broederen' Joost Hooftman, Jan de Rijp, Jacob Jans. vander Hooff en Abraham vanden Broecke. Nadere gegevens over de bouw ontbreken in het resolutieboek, afgezien van de vermelding van een collecte ten bate van de kerk. Vermoedelijk werden de vergaderingen van de bouwcommissie afzonderlijk genotuleerd.¹¹ De enige bron van informatie over het verloop van de bouwwerkzaamheden is een groot aantal bewaard gebleven rekeningen met betrekking tot geleverde arbeid en materialen. Hieruit blijkt, dat in mei 1682 werd gestart met het bouwrijp maken van het terrein door de timmerlieden. De grootste bouwactiviteit vond blijkens de rekeningen plaats in de periode juni 1682-maart 1683. Nog voor de winter van 1682 werd het gebouw onder de kap gebracht. Op 7 maart 1683 werd de nieuwe kerk ingewijd, wat echter niet betekende dat het gebouw geheel voltooid was. Tot in juli 1683 werden nog allerlei werkzaamheden uitgevoerd.¹² Het is overigens opmerkelijk, dat in de grote hoeveelheid rekeningen – waaronder alleen al 50 voor het timmerwerk – betalingen voor baksteen en dakpannen ontbreken. Bovendien mist hier iedere aanwijzing voor de activiteit van een architect.

De ontwerptekeningen

De bouwplannen in de jaren 1674 en 1681 worden geïllustreerd door de groep van dertien bewaardgebleven ontwerptekeningen. Deze reeks valt uiteen in vier groepen: presentatie-tekeningen voor de kerk uit 1674 of eerder, studies om een maximale centraalbouw te realiseren, preekstoelontwerpen en inrichtingsschema's. Daarmee biedt de serie een, zij het fragmentarisch, overzicht van de verschillende stadia van het ontwerpproces, voorafgaand aan het daadwerkelijk bouwen. Zo'n samenhangende groep 17de-eeuwse ontwerpen is slechts zelden bewaard gebleven.¹³

De eerste tekening is binnen de serie ontwerpen het meest afwijkend (afb. 2). Afgebeeld is een dwarsdoorsnede over twee zuilen. In de linker zijbeuk zijn twee galerijen met balustrades getekend, die ter rechter zijde alleen in potlood zijn aangegeven. Middenschip en rechter zijbeuk worden elk afgesloten door een tongewelf, terwijl de linker beuk gedekt wordt door een vlak plafond. Hierboven is een afgesloten ruimte gepland, waarvan de functie onduidelijk is. De tekening geeft tegelijkertijd twee alternatieven voor de zijbeuken, resulterend in verschillende kaphoogtes. Bovendien werd in potlood

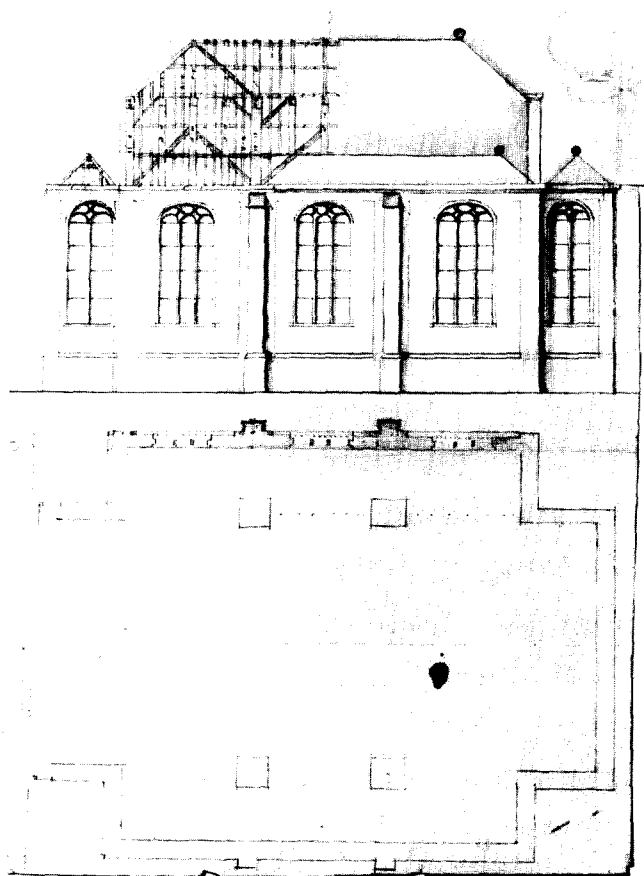

Afb. 2. Onuitgevoerd ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, doorsnede over de breedte met kapconstructie en dubbele galerijen, ca. 1674, ingekleurde pentekening, 310 x 266 mm (Gemeente archief Haarlem).

als variant een ongedeelde kap over de totale breedte aangegeven.

Dit ontwerp moet oorspronkelijk deel uitgemaakt hebben van een groter aantal, nu ontbrekende tekeningen, die samen een compleet beeld gaven van het voorgestelde gebouw. Er is reden om aan te nemen, dat dit ontwerp (met de ontbrekende tekeningen) een vroeg stadium in de planning van de Doopsgezinde kerk weerspiegelt. In de eerste plaats, omdat het nog een traditioneel ontwerp voor een schuilkerk betreft, waarin de toepassing van galerijen karakteristiek is. In de tweede plaats, omdat dit ontwerp de oplossing lijkt te zijn van een architect, die gebonden was aan een beperkte perceelsgrootte. De breedte van het perceel waarop dit ontwerp is gebaseerd, is namelijk 50 voet, in tegenstelling tot de breedte van ruim 60 voet van de overige ontwerpen. Daarmee is tevens de toepassing van de galerijen verklaard, bedoeld ter compensatie van het beperkte grondoppervlak. Dit zou betekenen, dat het ontwerp ontstond in de periode maart-december 1674, ná de eerste grondaankopen. Waarschijnlijk mogen we het ontwerp daarom verbinden met het 'model' dat in december 1674 gereed was.

In een aantal opzichten vertoont dit ontwerp verwantschap met de twee synagogen in Amsterdam, die juist in deze jaren werden gebouwd onder leiding van Elias Bouman (1670-1675). Het volgt het synagoge-type van de driebeukige galerijhal, waarbij de galerijen tussen de zuilen zijn geplaatst.

Afb. 3. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, langsgevel met opengewerkte kap (kapvariant met opengeklapte flap), ca. 1682, ingekleurde pentekening, 402 x 282 mm (GAH)

Waar oudere kerken alleen de toepassing van zuilen ter ondersteuning van de galerijen (in superpositie) kenden, daar werd in dit ontwerp – in navolging van de Hoogduitse synagoge – de kolossaalorde gebruikt. In hoeverre het ontwerp, zoals bij de synagogen een centraliserende plattegrond bezat, is niet meer vast te stellen. Evenmin is duidelijk of een Amsterdamse architect de hand gehad heeft in dit ontwerp.

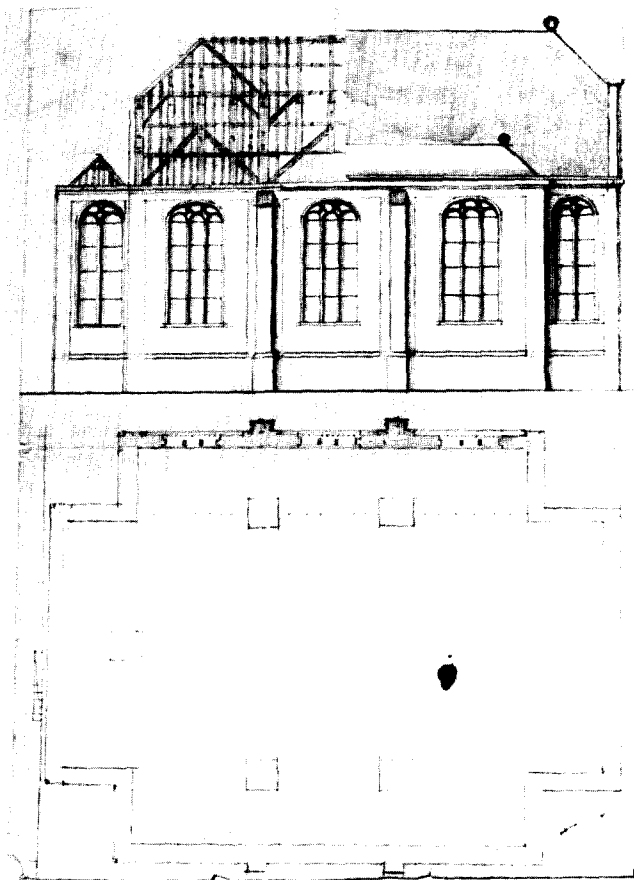
De ontwerpen 2 en 3 vormen qua voorstelling en stijl een eenheid (afb. 3, 4, 5).¹⁴ Beide tekeningen hebben betrekking op hetzelfde ontwerp en geven samen een vrij compleet beeld van het beoogde gebouw. In tekening 2 worden de opstand van de zijgevel – met een variant van de kap door middel van een flap (afb. 3, 4) – en de gehele plattegrond weergegeven, terwijl de volgende tekening de opstand van de eindgevel en een gedeeltelijke plattegrond laat zien (afb. 5).

Het voorgestelde gebouw is gebaseerd op een kruisvormige plattegrond. Deze plattegrond werd verkregen door een vierkant van 60x60 voet te kruisen met een rechthoek van 40x80 voet, binnen een totale perceelsgrootte van 60x80 voet. Het effect hiervan is, dat de plattegrond, ondanks de nadrukkelijk aanwezige lengteas, een centraliserend karakter

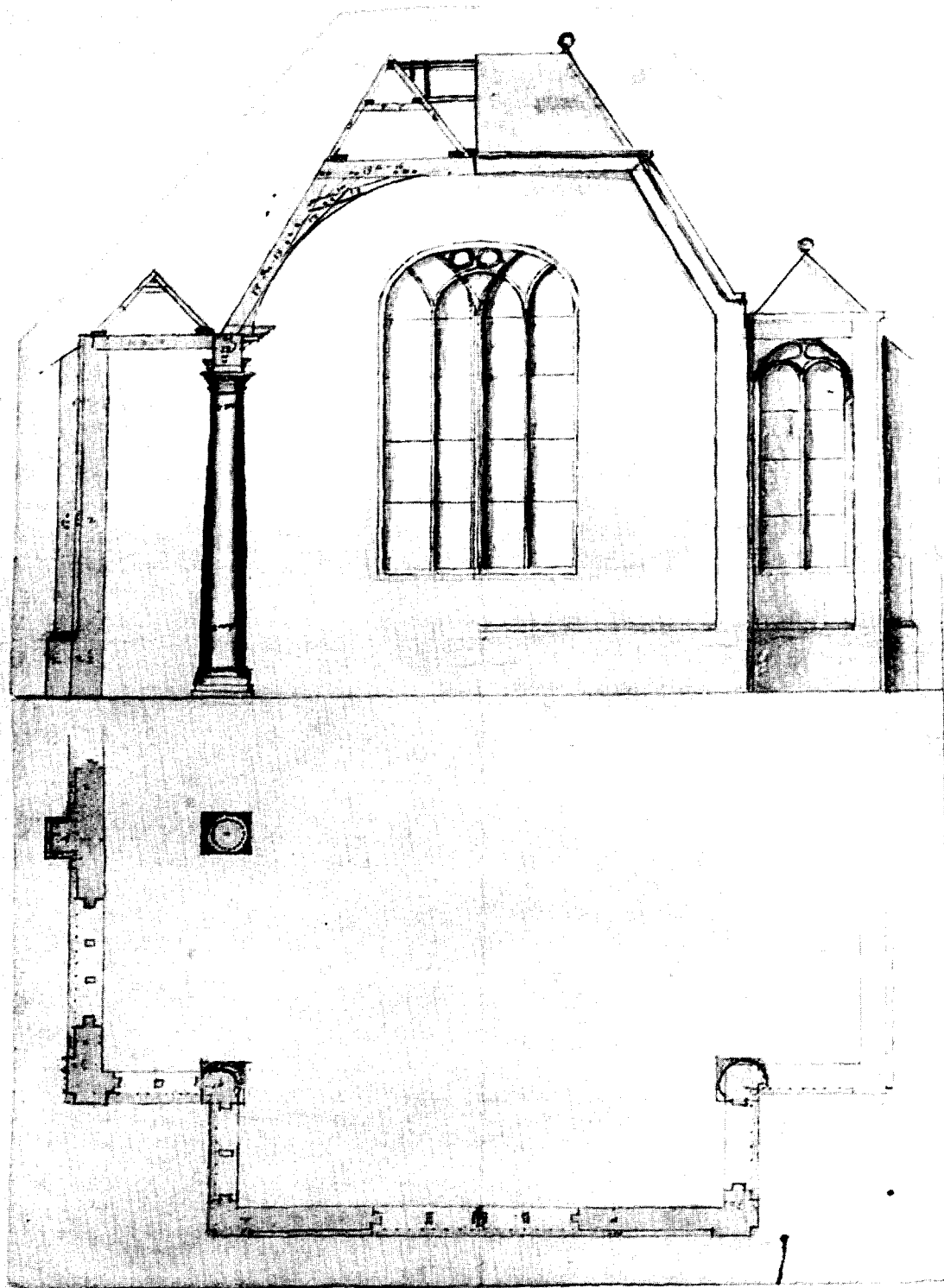
heeft. Dit wordt nog benadrukt door de plaatsing van de vijf zuilen op de scheidslijnen van schip en zijbeuken. Verondersteld mag worden, dat de preekstoel als pendant van de vijfde zuil in het ontwerp is geïntegreerd en daardoor het brandpunt vormt van de spanning tussen lengteas en centraliserende plattegrond.

Dezelfde spanning komt ook in het exterieur van het gebouw tot uitdrukking. De eerste variant geeft een kapvorm, waarin het centraliserend idee domineert (afb. 3). De hoofdkap dekt de 'viering' van het gebouw en wordt omgeven door vier lage kappen op de 'kruisarmen'.¹⁵

Bij het alternatief (met gesloten flap) overheerst de lengterichting, doordat de hoofdkap het gehele middenschip dekt, geflankeerd door twee lage kappen op de zijbeuken (afb. 4). Met deze kapvariant correspondeert het ontwerp van de eindgevel op de tekening van afb. 5. Dit ontwerp toont naast de opstand van een eindgevel ook een doorsnede van het interieur. Het hoge venster, dat in deze gevel is gepland, kon alleen worden gerealiseerd in een hoge eindgevel, zoals past bij de tweede kapvariant. Voor het interieur betekende deze variant een verlenging van het tongewelf over de totale lengte, waardoor de vijfde zuil als ondersteuning daarvan overbodig werd.¹⁶

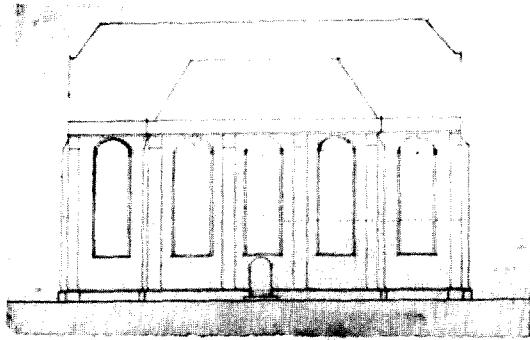
Afb. 4. Ontwerp van afb. 3 (met gesloten flap), ca. 1682, ingekleurde pentekening (GAH)

Afb. 5. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, eindgevel met deels opengewerkte kap en interieur en gedeeltelijk grondplan, ca. 1682, ingekleurde pentekening, 323 x 224 mm (GAH)

De toepassing van gotiserende raamvullingen en de als steunberen uitgevoerde lisenen is in deze doordachte en verder moderne ontwerpen een opvallend traditioneel element. Bovendien is het ontbreken van een ingangspartij in deze tekeningen opmerkelijk. Gezien de aanzienlijke verschillen van deze twee tekeningen met het eerstgenoemde ontwerp én de overeenkomsten met het uiteindelijk gerealiseerde kerkgebouw lijkt een datering in de beginjaren '80 het meest waarschijnlijk. Ze behoren daarmee tot een nieuwe fase in de wordingsgeschiedenis van de kerk.

De vierde tekening is een eenvoudig ontwerp voor de langsgewel met enkele wijzigingen ten opzichte van de twee bovenbesproken presentatietekeningen, waarbij werd uitgegaan van de tweede kapvariant (met gesloten flap) (afb. 6).¹⁷

Afb. 6. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, langsgewel, ca. 1682, pentekening, 297 x 202 mm (GAH)

In de eerste plaats is de totale hoogte van het muurwerk toegevoegd, ervan uitgaande dat de perceelsmaat onveranderd is. Daarnaast is de gevel nu door zes vlakke lisenen in vijf gelijke traveeën verdeeld. Bovendien wijzigde de geleding van het muurwerk door verlaging van de plint en door verandering van vorm en grootte van de vensters. Eveneens werden de kappen van de zijbeuken verhoogd. Door al deze wijzigingen kreeg het exterieur van het gebouw in dit ontwerp een rijziger karakter. Het ontwerp lijkt een poging van de architect om nieuwe ideeën, eisen en mogelijk eventuele kritiek van de opdrachtgevers op het vorige (presentatie-)ontwerp te visualiseren.

De vijfde tekening in de reeks is in tegenstelling tot de overige ontwerpen getekend op een karton (afb. 7).¹⁸ Op de rechterzijde is een bovenaanzicht van de houtconstructie van de zoldering getekend. Hieruit blijkt dat dit ontwerp een verhouding van 3:4 bezit en daarmee aansluit bij de twee presentatietekeningen (afb. 3, 4, 5).

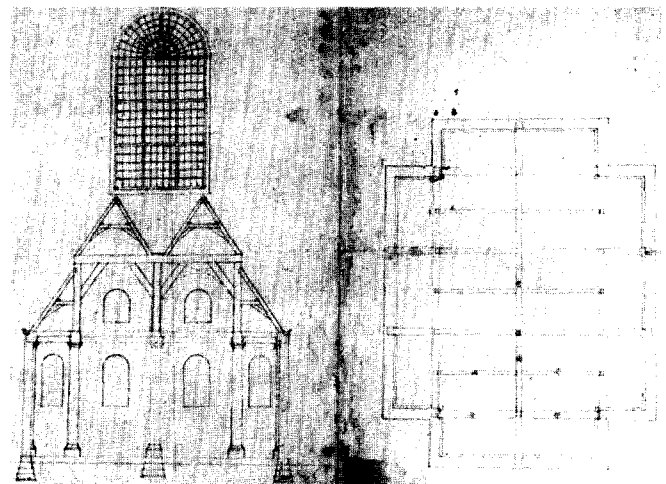
De linker helft van het karton toont een dwarsdoorsnede met twee oplossingen voor het gewelf. In het ene geval zijn twee tongewelven bedoeld, die in het midden steunen op dwarsbalken en een centrale zuil aan de beide uiteinden van de viering (gestippeld weergegeven). De middenzuil is extra gefundeerd, vanwege de zwaardere belasting. Deze oplossing met een dubbel tongewelf is, afgezien van de middenzuilen, vrijwel identiek aan de Portugese synagoge in Amsterdam uit

1639.¹⁹ Het andere geval laat één tongewelf zien, dat de viering overspant. Daarbij vervalt uiteraard de noodzaak van een middenzuil en dwarsbalken.²⁰

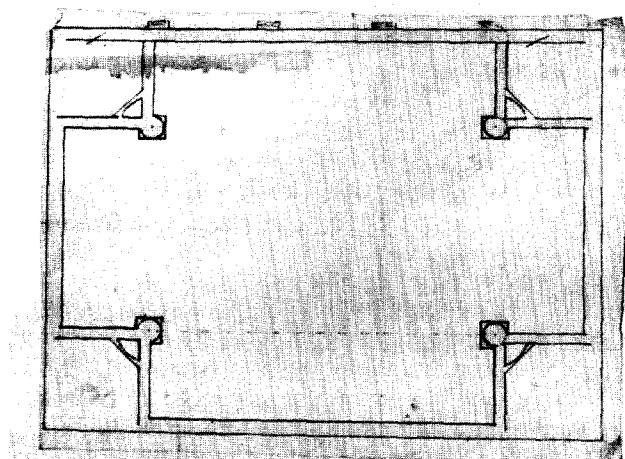
In vergelijking met de twee presentatieontwerpen benadert dit ontwerp het gerealiseerde gebouw meer, doordat de zijbeuken in de hoofdkap zijn opgenomen. Bovendien is de raamvulling moderner geworden, zoals blijkt uit het erboven getekende vensterontwerp. Dit is van het classicistische type, dat in de kerkbouw van de tweede helft van de 17de eeuw regelmatig werd toegepast. Het ontwerp moet eveneens in de 80er jaren gedateerd worden, hoewel het dubbele tongewelf dan een ouderwetse oplossing is.²¹

Drie proportioneel samenhangende ontwerpen met plattegronden richten zich op het streven naar maximale centralisatie binnen een rechthoekig grondplan, hetgeen kenmerkend is voor de 17de-eeuwse kerkbouw in ons land (afb. 8, 9, 10).²² In feite getuigt dit drietal van een fundamenteel aspect van de protestantse kerkarchitectuur: de spanning tussen de axiale en de concentrische plattegrond. In tegenstelling tot de vorige ontwerpen tonen deze tekeningen een grondplan-verhouding van 4:5, maar met verschillende oplossingen voor de dispositie van de zuilen en voor de invulling van de hoeken.²³

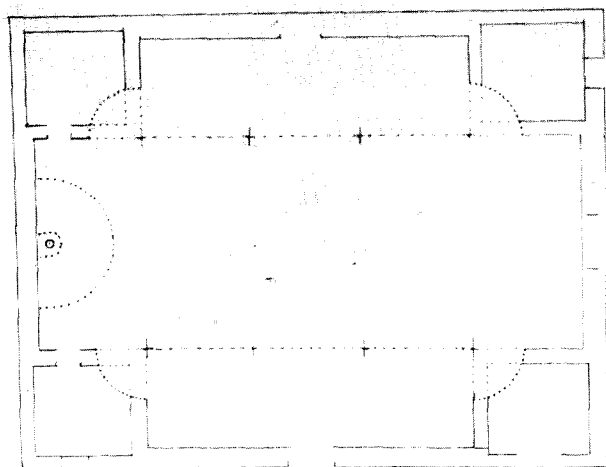
De proportieverandering heeft tot gevolg, dat de lengte van de kerk, bij gelijkblijvende breedte, afneemt. De architect bewerkstelligde zo, dat het gebouw compacter werd waardoor de centraliserende werking toenam. Het inkorten van de lengte van het gebouw heeft de architect zichtbaar gemaakt door het aangeven van de schuine perceelscheiding. Bij de verhouding 3:4 benut het gebouw de grootst mogelijke oppervlakte binnen het perceel. De 4:5 verhouding laat daarentegen een strook grond onbebouwd (afb. 9, 10). De ruimte, die binnen het perceel is vrijgekomen door de verkorting van het gebouw in de tekeningen op afb. 9 en 10 bood de mogelijkheid tot het aanbrengen van een centrale ingangspartij tegenover de preekstoel.

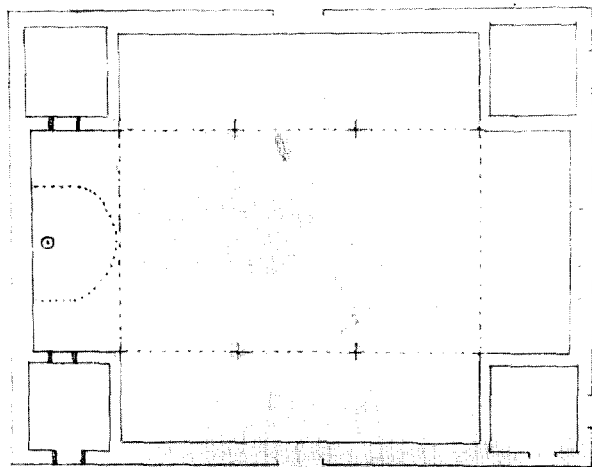
Afb. 7. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, boven-aanzicht van de kapconstructie (rechts), doorsnede over de breedte met kapconstructie en muurwerk (linksonder) en raamontwerp (linksboven), ca. 1682, pentekening, 400 x 550 mm (GAH)

Afb. 8. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, grondplan, ca. 1682, pentekening, 362 x 282 mm (GAH)

Afb. 9. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, grondplan, ca. 1682, pentekening, 189 x 318 mm (GAH)

Afb. 10. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, grondplan, ca. 1682, pentekening, 313 x 207 mm (GAH)

De resterende vijf tekeningen hebben betrekking op de inrichting van de kerk en zullen derhalve dateren uit de laatste fase in het ontwerpproces. Het zijn preekstoelvarianten, een bankenplan met preekstoel en dooptuin en een plattegrond met vier preekstoelopstellingen (afb. 11-15).

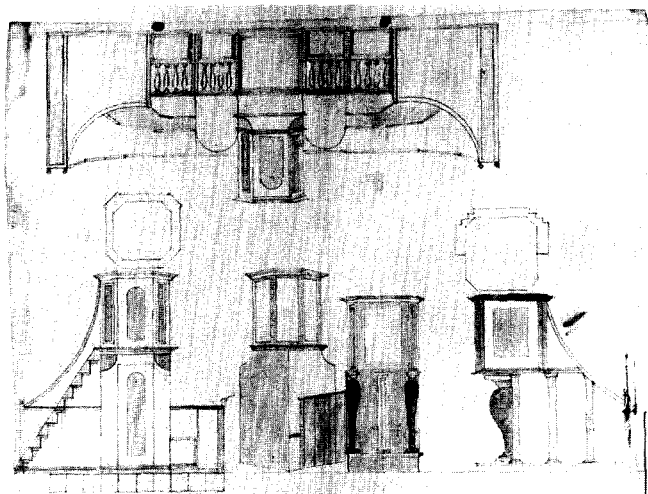
De afwijkingen in de uitvoering van de tekeningen zijn het gevolg van de verschillende functies van de ontwerpen: presentatietekeningen, experimentele schetsen en ontwerpen voor kerkmeubilair. Maar een verschil in uitvoering duidt niet zondermeer op verschillende handen. Voor toeschrijving aan één hand pleit juist de inhoudelijke verwantschap tussen het grootste aantal van de tekeningen. Bovendien zijn de geanalyseerde proportioneringsschema's van de ontwerpen sterk verwant. De presentatietekeningen (afb. 3, 4, 5) kunnen met de daaropvolgende ontwerpen van het gebouw (afb. 6-10) worden verbonden. Wellicht is het oudste ontwerp (afb. 2), dat – zoals gezegd – nog tot een oudere serie behoort, van de hand van een andere architect, mede vanwege de duidelijk Amsterdamse invloed in het ontwerp. De toeschrijving van de tekeningen vormt een apart probleem, dat met name reliëf krijgt door de signatuur van Jan de Bray op een van de ontwerpen voor de preekstoel. Diens betrokkenheid komt hieronder uitvoerig ter sprake.

Het gebouw

De Haarlemse Doopsgezinde kerk is in het zuidelijke deel van de oude stadskern van Haarlem gelegen, binnen de eerste grachtengordel. Het gebouw ligt ingeklemd tussen de huizenblokken van de straten Peuzelaarsteeg, Frankestraat, Anegang en Grote Houtstraat en is vanaf de straat niet zichtbaar.

De hoofdvorm van het in baksteen opgetrokken gebouw is gebaseerd op een kruisvormige plattegrond. In het exterieur is deze hoofdvorm moeilijk herkenbaar, omdat de kapvorm niet rechtstreeks aansluit bij de plattegrond. De viering en de kruisarmen aan noord- en zuidzijde bevinden zich namelijk onder een driedelige kapopbouw met schilddaken tegen de kopse zijden, waardoor de suggestie van één kap wordt gewekt. De kruisarmen aan de oost- en westzijde zijn met lage schilddaken gedekt (afb. 1, 16).

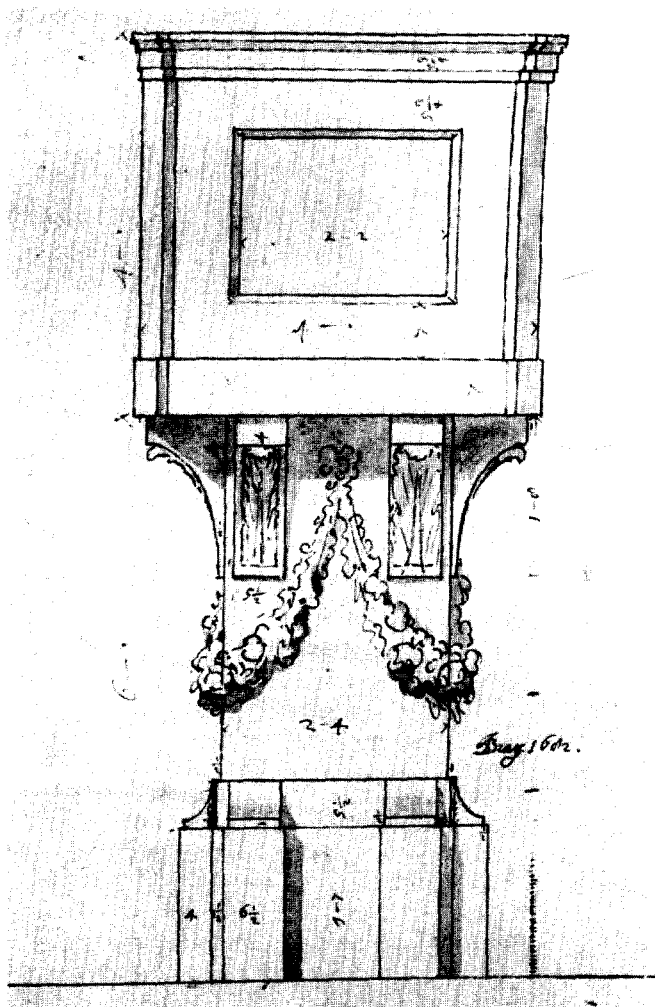
Het muurwerk is geleed door afgeschuinde, getrapte lisenen, die qua vorm duidelijk aan steunberen herinneren. De vensters zijn op gelijk niveau in de traveeën geplaatst. In de twee traveeën van de oost- en westgevel bevinden zich in plaats van vensters blindnissen. Door het gebruik van een lichtere tint baksteen in de ontlastingsbogen van de ramen en nissen is het muurwerk verlevendigd. De houten kroonlijst, die het muurwerk afsluit, is sterk gereduceerd. Doordat de lisenen aan de bovenzijde zijn afgeschuind, zijn ze niet in de lijst gekornist. De eindgevels, die deels schuil gaan achter de daken van de kruisarmen, zijn van het ingezwenkte halsgeveltype. De inzwenkingen zijn afgedekt met natuurstenen lijsten, die eindigen in bladvoluten (afb. 22). De gekorniste kroonlijst is hier misplaatst vanwege het ontbreken van pilasters. In de

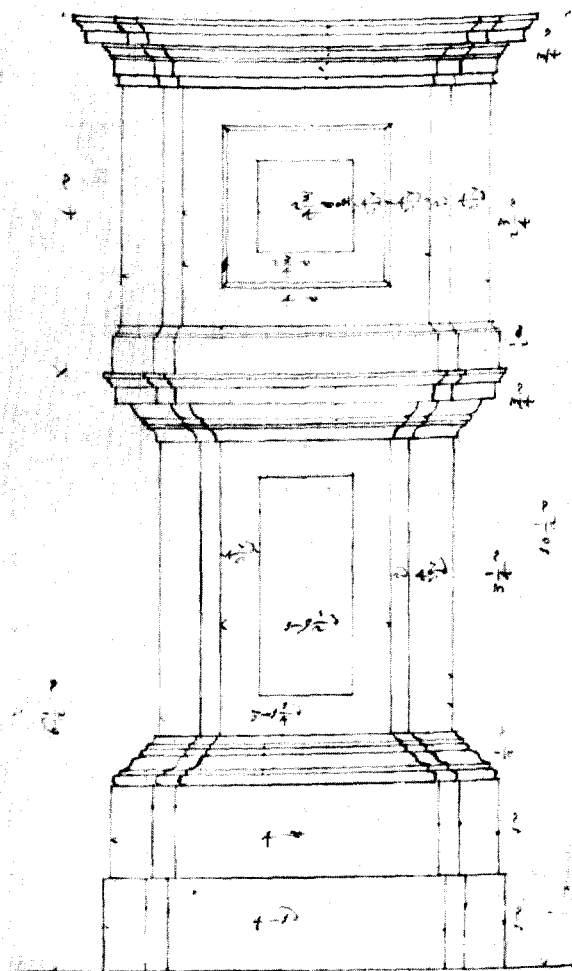
Afb. 11. Ontwerpen voor preekstoelen met dooptuin, ca. 1682, ingekleurde pentekening, 333 x 433 mm (GAH)

eindgevels bevinden zich twee grote, halfronde vensters. De hier beschreven hoofdvorm van de kerk dateert uit de 17de eeuw. In later tijd werd door een aantal aanbouwen en wijzigingen deze oorspronkelijke vorm vertroebeld.²⁴ Aan drie zijden is het gebouw nu volledig ingebouwd, waarbij ook de oorspronkelijk open hoekruimtes verloren gingen. In deze hoeken werden ten behoeve van het verwarmingssysteem bovendien vierkante ventilatiekanalen gemetseld, die de muurgeleding ernstig verstoren.

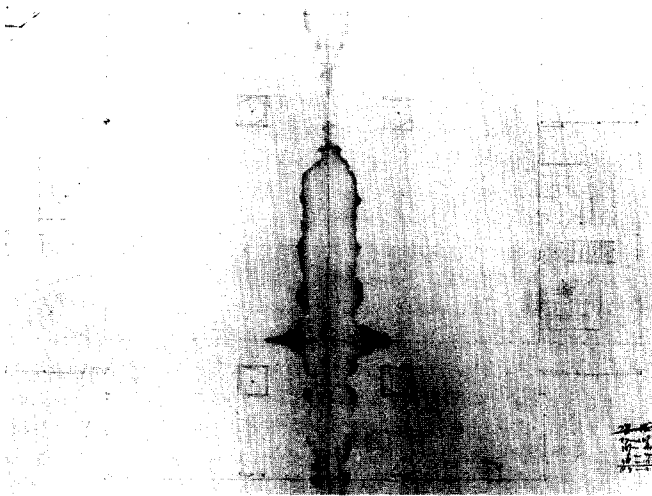
Is de grondvorm van de kerk uitwendig vertekend, in het interieur is de kruisvormige plattegrond nog goed te herkennen. Dit wordt ondermeer veroorzaakt doordat de wanden de grondvorm volgen en deze bovendien door pilasters uniform zijn geled. Deze regelmaat maakt het interieur overzichtelijk (afb. 17). De scheiding tussen de viering en noordelijke, respectievelijk zuidelijke kruisarm wordt gemarkeerd door twee Dorische zuilen. De viering is door een tongewelf overdekt, terwijl de kruisarmen vlakke plafonds bezitten. De vier ingangen van de kerk bevinden zich symmetrisch in de korte

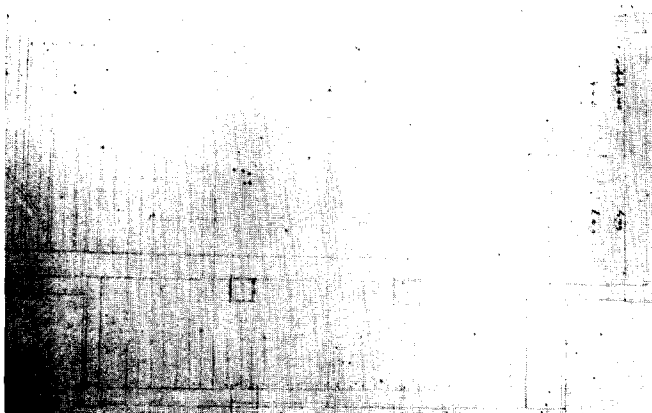
Afb. 12. Jan de Bray, ontwerp voor een preekstoel, 1682, gewassen pentekening, 303 x 200 mm (GAH)

Afb. 13. Ontwerp voor een preekstoel, ca. 1682, pentekening (GAH)

Afb. 14. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, plan met vier varianten voor de preekstoelopstelling, ca. 1682, potloodtekening, 320 x 423 mm (GAH)

Afb. 15. Ontwerp voor de Doopsgezinde kerk te Haarlem, bankenplan en de preekstoelopstelling, ca. 1682, potloodtekening, 330 x 426 mm (GAH)

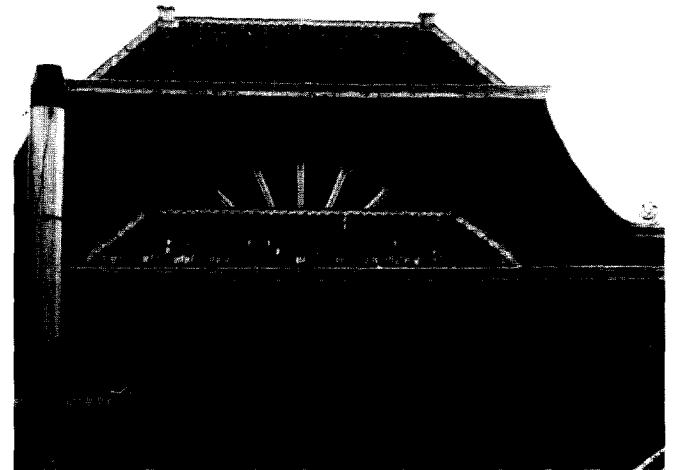
muren van de noordelijke en zuidelijke kruisarmen. De belangrijkste verstoring van het interieur vormt de in 1851 aan-gebrachte gebogen galerij (afb. 18).

Maten en verhoudingen

De regelmatige vorm van de kerk geeft aanleiding om te onderzoeken, of er achter de architectuur een maatsysteem schuil gaat, gebaseerd op een voetmaat. De meest gebruikte maten waren in de 17de eeuw de Amsterdamse en de Rijnlandse voet. Daarnaast waren per stad vaak afwijkende, eigen voetmaten in zwang. Een voorbeeld is de Haarlemse voet. Hoewel van het bestaan van zo'n Haarlemse voet sprake is in de literatuur, is deze voetmaat nooit getoetst aan de lokale bouwpraktijk.²⁵ Het afleiden van de gebruikte voetmaat uit

de maten van een bestaand gebouw is echter niet zonder risico's. Door zettingen, scheuren en bepleisteringen van het muurwerk is de oorspronkelijke maat niet meer exact te verifiëren. Bovendien ontstaan afwijkingen in het metselwerk, doordat het gebruik van een bepaalde maat baksteen gevolg heeft voor de uiteindelijke maten van het gebouw. Om deze risico's zo veel mogelijk uit te sluiten, moet de voetmaat berekend worden uit de kleinste bouwelementen. Daar zal de afwijking het geringst zijn.

Voor dit doel werd bij de Doopsgezinde kerk gekozen voor de diameter van de zuilschacht. Deze meet – en dat geldt ook voor de breedte van de pilasters – 83,5 cm. Bij omrekening

Afb. 16. De Doopsgezinde kerk te Haarlem (oostgevel), 1683 (foto auteur)

blijkt deze maat overeen te komen met drie Haarlemse voeten, volgens de in de literatuur opgegeven maat van 27,8 cm voor één Haarlemse voet: $3 \times 27,8 = 83,4$ cm. Bij controle bleken de breedtes van de vensters en nissen ook in ronde Haarlemse voeten uit te drukken, respectievelijk 5 en 6 voet. Bovendien wordt de juistheid van deze berekeningen bevestigd, doordat de diameter van de zuilen in de Haarlemse Nieuwe kerk van Jacob van Campen ook drie Haarlemse voeten meet.²⁶

Na opmeting van het interieur van de kerk – met uitzondering van de hoogtes – werden de belangrijkste maten omgerekend in Haarlemse voeten.²⁷ Dit resulteerde in de volgende gegevens: de totale breedte is 16,44 m en de totale lengte is 21,86 m. Deze maten verhouden zich vrijwel als 3:4. Omgerekend in Haarlemse voeten ontstaan dan de volgende getallen: breedte = 59 voet, lengte = 78,75 voet. De verhouding van deze voetmaten duidt erop dat aan het gebouw een verhouding 60:80 voet ten grondslag ligt. Gemeten vanuit de hartlijnen van het muurwerk wordt deze proportie nog scherper benaderd.²⁸ Anders gezegd, de grondvorm van de kerk is gebaseerd op een kwadratenstelsel van 6 bij 8 modulen.

Verrassend genoeg vallen de inspringende hoeken van het gebouw niet samen met dit kwadratenstelsel. Deze hoeken

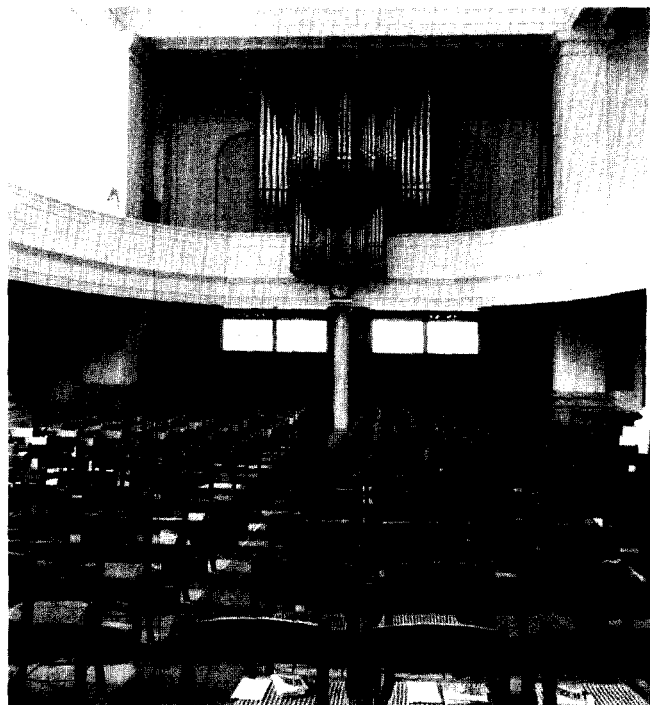

Afb. 17. De Doopsgezinde kerk te Haarlem (interieur naar het oosten), 1683 (foto coll. E. Taverne, Groningen)

moet de architect dus op een andere wijze hebben verkregen. Uit de werkelijke maten van het gebouw kan hiervoor weliswaar een betrekkelijk eenvoudig ontwerpsysteem worden afgeleid, maar het is de vraag in hoeverre dat systeem bij de bouwpraktijk werkelijk een rol kan hebben gespeeld.²⁹ Ook de harten van de vier vrijstaande zuilen corresponderen niet met het kwadratenstelsel. Deze liggen namelijk enerzijds in het verlengde van de hartlijnen van het muurwerk, anderzijds wordt hun positie bepaald door hun ligging op één derde van de lengte van de kruisarm. De architect heeft dus de zuildispositie onafhankelijk van het kwadratenstelsel bepaald. Uiteraard is de wandgeleding met pilasters in samenhang met de plaatsing van de zuilen tot stand gekomen.

Zoals in het grondplan van de kerk gestreefd werd naar een zorgvuldige verhouding, mag een dergelijk proportie-bewustzijn ook in de opstand van het gebouw verondersteld worden. Het vaststellen daarvan stuitte echter op enige moeilijkheden, omdat geen eigen opmetingen konden worden verricht. Bovendien is het onzeker of het huidige vloerniveau wel correspondeert met het oorspronkelijke. Tenslotte is ook het tongewelf in het verleden gewijzigd. Bij de nu volgende analyse is daarom uitgegaan van opmetingsgegevens uit 1910.³⁰

Vastgesteld kan worden, dat er een bescheiden relatie bestaat tussen plattegrond en opstand. De hoogte tot en met het hoofdgestel is namelijk gelijk aan de breedte van de viering, gemeten over de harten van de zuilen. Dit betekent, dat de dwarsdoorsnede van de viering een vierkant is. Bovendien komt de totale hoogte tot aan het tongewelf overeen met an-

Afb. 18. De Doopsgezinde kerk te Haarlem (interieur naar het westen), 1683 (foto coll. E. Taverne, Groningen)

derhalf maal de hoogte van dit vierkant.³¹ Tenslotte kan worden opgemerkt, dat de hoogte van de halfronde vensters 10 voeten bedraagt.

Afgezien van de tot dusver besproken proporties is ook de gekozen zuilenorde bepalend voor de architectuur van de kerk. De ruime 17de-eeuwse literatuur over de verschillende zuilenordes weerspiegelt het belang, dat men toen aan dit bouwonderdeel hechtte.³² In de kerk werden zuilen van de Dorische orde toegepast, zij het in een vereenvoudigde vorm. Decoratieve Dorische kenmerken als cannelures in de kolom en de trigliefenband op het fries ontbreken weliswaar, maar de profilering van kapiteel en basement komen overeen met de traditionele Dorische vormen. Een bevestiging hiervan geeft de rekening van de steenhouwer, waarin sprake is van 'vier Doricae capiteelen'.³³

De zuilen in de kerk zijn geproportioneerd volgens de voorschriften uit het ordeboek van Vignola.³⁴ De hoogte van de Dorica moet naar Vignola 20 modulen bedragen, waarbij 2 moduul overeenkomt met de diameter van de kolom, die in Haarlem 3 voeten bedraagt. De totale hoogte, inclusief basement, kapiteel en hoofdgestel is dus 30 voeten, wat inderdaad overeenkomt met de werkelijke hoogte van 8,35 m. Niet in overeenstemming met Vignola's voorschriften is echter de hoogte van het hoofdgestel, dat sterk gereduceerd is. De reden hiervan is vermoedelijk van praktische aard.³⁵ De zuilen zijn geplaatst op soubasements ('sottobasen', 'stotobasen' in de bouwrekeningen), in plaats van op pedestallen. Soubasements zijn niet afhankelijk van het modulair systeem van de

orde en kunnen daarom variabel in hoogte worden toegepast.³⁶

Het is bij wijze van conclusie gerechtvaardigd het gereali-seerde kerkgebouw te vergelijken met de oorspronkelijke ontwerpen van de architect en met de tractaat-literatuur, waarvan hij gebruik kan hebben gemaakt.

Er is een grote overeenkomst tussen de kerk en de twee presentatietekeningen uit circa 1682 (afb. 3, 4, 5). Dat is allereerst zichtbaar in de grondvorm door de gebruikte verhouding van 3:4. In beide gevallen werd uitgegaan van een grondplan van 60:80 voet. Bij de tekeningen gold deze maat voor de buitenmuren, terwijl in werkelijkheid werd gemeten over de hartlijnen van het muurwerk. In de tekeningen vormt het kwadratenstelsel de basis van het gehele ontwerp: zowel de zuildispositie als de kruisvorm van de plattegrond zijn hiervan afgeleid. De werkelijkheid is echter gecompliceerder, omdat, naast het kwadratenstelsel, ook met een ander systeem is gewerkt om de plattegrond te construeren. Dit resulteerde in een meer geprononceerde kruisvorm en dus een meer centraliserende werking. In dat opzicht vormt de uitgevoerde kerk in alle opzichten het sluitstuk van het ontwerpproces, waarin het zoeken naar optimale centralisatie binnen de rechthoekige grondvorm het *Leitmotiv* is.

De architect voerde ten opzichte van de tekeningen ook een aantal wijzigingen in de opstand door. Hij veranderde de kapvorm, de archaische venstervorm werd vervangen door eigentijdse ramen, en de tuitgevels werden gewijzigd in slanker ogende klokgevels. Hierdoor kreeg het presentatie-ontwerp uit circa 1682 een moderner voorkomen.

De invloed van de tractaten is te verwachten, gezien de evenwichtige architectuur van het gebouw en het domineren van de zuilenorde. Toch is die invloed zeer gering: alleen voor de plattegrond werd gekozen voor een verhouding, die bij Palladio onder de ideale proporties wordt genoemd. Tevens werd met enige vrijheid de Dorische orde volgens Vignola toegepast. Een oorzaak van het beperkte gebruik van de tractaten ligt in de aard van het gebouw. Een Doopsgezinde schuilkerk bood weinig gelegenheid tot prestigieuze architectuur: de opdrachtgevers eisten soberheid, terwijl de stads-overheid beperkingen ten aanzien van de plaats stipuleerde.

Interieur en inrichting

Dat de inrichting van de kerk met grote zorgvuldigheid ter hand genomen werd wordt gedemonstreerd door twee inrichtingsplannen en drie bladen met preekstoelontwerpen. De uiteindelijke uitmonstering van het interieur is bovendien af te lezen aan een kleine, maar gedetailleerde pentekening van het interieur in oostelijke richting. Deze schets is waarschijnlijk kort na de ingebruikneming van de kerk in 1683 gemaakt (afb. 19).³⁷ Vooral met het oog op de keuze van de preekstoel, in het licht van de preekstoelontwerpen, geeft deze tekening informatie. De preekstoel in de tekening is zeer verwant aan het preekstoelontwerp op afbeelding 13. Aangenomen mag worden dat dit ontwerp werd uitgevoerd, al is dit

helaas niet meer te verifiëren, aangezien de 17de-eeuwse preekstoel in 1891 werd vervangen.³⁸ De preekstoel met dubbele trapopgang is geplaatst tegen de muur. Rondom bevindt zich een dubbele rij banken onder een luifel. De ruimte rond de preekstoel wordt afgesloten door een laag koorhek, waarin het voorlezersgestoelte is opgenomen. De uitvoering in gesloten paneelwerk sluit aan bij de stijl van de preekstoel en lijkt overeen te komen met een van de varianten in de plattegrond met preekstoelopstellingen (afb. 14). De wandbetimmering rond de preekstoel zet zich voort in de andere kruisarmen, waar zich ook de banken voor de mannelijke kerkang-gers bevinden.³⁹ Tenslotte toont deze tekening dat de roedeverdeling van de vensters overeenkomt met het eerder besproken vensterontwerp (afb. 7).

In 1851 onderging de kerk een grondige renovatie. Een aquarel van A. Hoeting uit 1865, die dezelfde situatie als de bovenbesproken interieurschets laat zien, geeft een indruk van de veranderingen in dat jaar (afb. 20).⁴⁰ De oorspronkelijke wandbetimmeringen zijn vervangen door ongekorniste lambrizeringen. Van het koorhek is alleen de lezenaar met flankerende panelen gehandhaafd, omdat de bankopstelling rond de preekstoel werd gewijzigd. Het klankbord van de preekstoel kreeg een hogere positie, wat ondermeer te zien is aan het hogere rugpaneel en aan de andere wijze van ophanging. In 1851 werd ook het houten tongewelf vervangen door een gestuct gewelf, waarin een 'oculus' werd aangebracht. De rand daarvan is op de aquarel nog zichtbaar. Ingrijpender was de plaatsing van de halfronde galerij aan de westzijde, waarvan ook nog een klein gedeelte is te zien. Ten opzichte van de 17de-eeuwse toestand werd de roedeverdeling van de vensters vereenvoudigd.

Van deze aquarel bestaat een tegenhanger, die de westzijde van de kerk weergeeft.⁴¹ Wat opvalt zijn de lage ramen onder de galerij, die tegelijkertijd met de nieuwe galerij werden aangebracht. Een vergelijking met de huidige staat van het gebouw leert, dat bovendien een drietal vensters op de galerij na 1865 is dichtgezet.

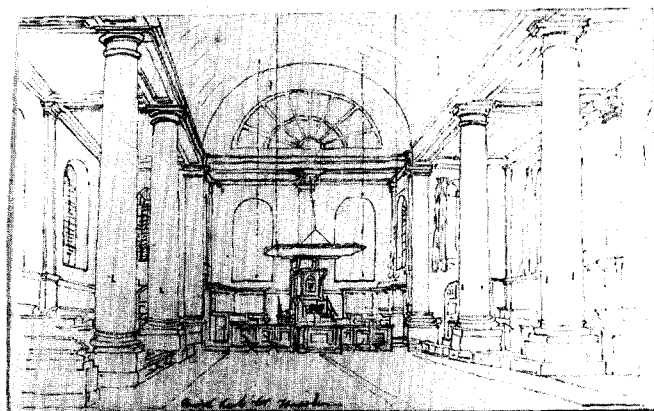
Van de 18de-eeuwse situatie aan de westzijde van het interieur bestaat een gewassen pentekening door Cornelis van Noorde uit 1773 (afb. 21).⁴² Meest in het oog springend zijn hier het orgel en de galerij in sobere Lodewijk XIV-stijl, die derhalve uit de eerste helft van de 18de eeuw moeten dateren. Deze galerij is een voortzetting van de onbekende 'hanghsol-der', die wordt genoemd in de bouwrekeningen uit 1683.⁴³ De vernieuwde galerij was toegankelijk vanuit een portaal in de open hoekruimte buiten de kerk.

Interessant is tenslotte de informatie, die de tekening geeft over de kleurafwerking van het interieur. Duidelijk is het contrast te zien tussen het lijstwerk van de plafonds en de donkere, tussenliggende velden. Waarschijnlijk dateert deze wijze van afwerken nog uit de bouwtijd. In de Nieuwe kerk in Haarlem werd namelijk bij de laatste restauratie de 17de-eeuwse wandafwerking hersteld op basis van gevonden beschilderingsrestanten: een vergelijkbaar, licht contrasterend kleurschema voor lijstwerk en muurvlakken. Het resultaat van een dergelijke afwerking is een subtiële geleiding van de

wanden en een licht accent op de inwendige architectuur van het gebouw. De huidige, hardwitte wandbeschildering onderdrukt dit effect grotendeels.

Jan de Bray

Het feit, dat een van de preekstoelontwerpen voor de Doopsgezinde kerk is gesigneerd door de Haarlemse schilder Jan de Bray (afb. 12), roept de vraag op naar de betrokkenheid van

Afb. 19. Jan de Bray (?), 'Meniste kerk tot Haarlem', pentekening, 130 x 205 mm, ca. 1683, (Gemeentearchief Haarlem)

deze classicistische kunstenaar bij ontwerp en inrichting van het kerkgebouw. Die vraag wordt hier onderzocht.

Jan de Bray werd omstreeks 1627 in Haarlem geboren als zoon van de schilder-architect Salomon de Bray.⁴⁴ Over zijn opleiding is niets bekend, maar verondersteld mag worden dat hij bij zijn vader in de leer is geweest. Als portretschilder zou hij vanaf de 50er jaren grote naam maken. Daarnaast was Jan de Bray actief als historischilder. Hij geldt als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de classicistische richting, die in Haarlem goed was vertegenwoordigd.⁴⁵ Tussen 1660 en 1670 ontstonden zijn belangrijkste werken. In deze jaren was hij bovendien een actief lid van het Lucasgilde, als vinder en deken.⁴⁶

Jan de Bray werkte het grootste deel van zijn leven in Haarlem. Hij trouwde er drie keer met dochters uit welgestelde families. In de jaren 1686 en 1687 woonde De Bray in Amsterdam aan de Lindegracht. Uit die tijd dateren zijn ontwerpen voor een waterreservoir en een fontein, die hij aanbod aan de burgemeesters van de stad Amsterdam.⁴⁷ Dit ontwerp werd echter niet uitgevoerd. In 1689, inmiddels teruggekeerd in Haarlem, werd De Bray failliet verklaard. Bij die gelegenheid werd een inventaris opgemaakt van zijn complete, insolvente boedel, die daarop publiekelijk werd verkocht. Helaas is deze inventaris niet bewaard gebleven. Acht jaar later overleed Jan de Bray en werd begraven in de St. Bavo op 4 december 1697.

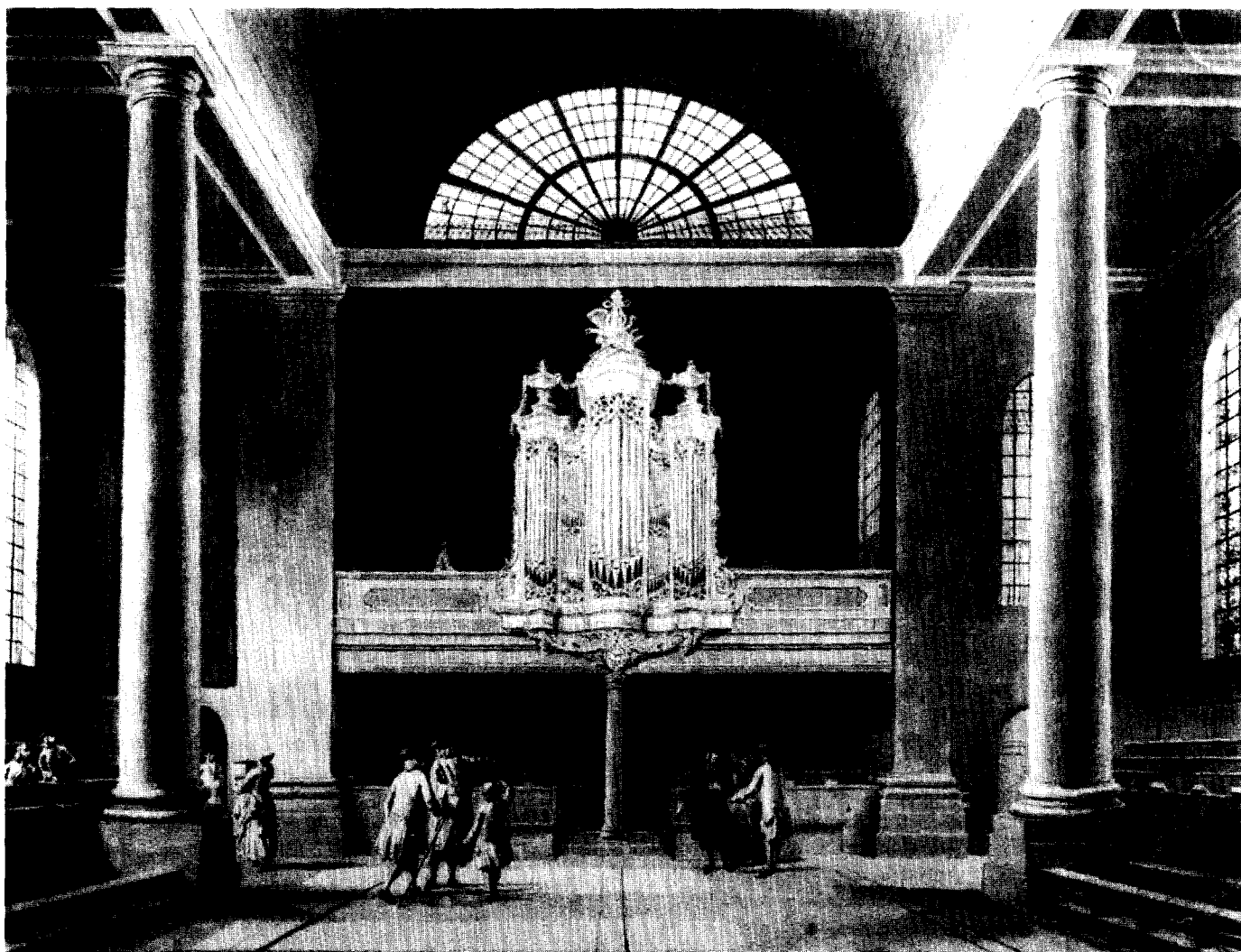
Het is tegenwoordig vrijwel onbekend, dat Jan de Bray naast zijn schildersactiviteiten ook werkzaam was als architect. In de

Afb. 20. A. Hoeting, Doopsgezinde kerk (interieur naar het oosten), aquarel, 1865, (Gemeentearchief Haarlem)

talrijke archiefstukken, die op hem betrekking hebben, wordt hij niet alleen aangeduid als 'mr. schilder' of 'constschilder', maar ook als 'constmeester', 'constwerker', 'architect', en 'boumeester'.⁴⁸ Dat hij sinds 1677 regelmatig als architect wordt genoemd, wijst erop dat hij als zodanig bekend stond of zo beschouwd wilde worden. Bovendien kan dit erop duiden, dat zijn bouwkundige werkzaamheden vooral vanaf de 70er jaren toenamen. Het al genoemde ontwerp voor een waterbasin in Amsterdam uit 1687 past in dit kader en is tot dusver het enige voorbeeld van De Brays werk als 'boumeester'.

Hiermee stond Jan de Bray in een humanistische traditie van schilders-architecten, die vooral in Haarlem duidelijke sporen heeft nagelaten met als belangrijkste exponenten Jacob van Campen, Pieter Post en Salomon de Bray. De combinatie schilder-architect verleende de kunstenaar een grotere status, die paste in het 17de-eeuwse ideaal van de 'pictor doctus', de geleerde schilder.⁴⁹ Binnen de familie De Bray kreeg deze traditie ook zijn beslag: Salomon leidde zijn zoon Jan op in dit dubbele beroep, terwijl Jan in zijn testament van 1683 bepaalde, dat 'verder alle dinghen van schilderijen, printen (...) niet en sullen moogen vercoopen, maer voor sijn voorn. soon bewaeren ende hem soot moogelijck is int schilderen ende perspectijven en boukonst te laten onderwijzen'.⁵⁰ Dat Jan de Bray ook als architect bekend stond, plaatst zijn betrokkenheid bij de bouw van de Doopsgezinde kerk, die blijkt uit het gesigneerde preekstoelontwerp (afb. 12), in een

Afb. 21. C. van Noorde, Doopsgezinde kerk (interieur naar het westen), gewassen pentekening, 1773 (Gemeentearchief Haarlem)

ander licht. Daardoor mogen we hem niet bij voorbaat uitsluiten als architect van de kerk.

Het gebruik van de Haarlemse voet in het maatsysteem van de kerk duidt erop, dat het gebouw door een architect uit Haarlem werd ontworpen. Doorgaans bepaalde de architect de te hanteren voetmaat. Dat blijkt duidelijk uit de bouw van de kerk in Oudshoorn in 1663, waarvoor, gezien haar ligging, het gebruik van de Rijnlandse voetmaat te verwachten is. De kerk werd echter in Amsterdamse voeten gebouwd, omdat de architect Daniël Stalpaert uit Amsterdam afkomstig was.⁵¹ Voor de Haarlemse architect van de Doopsgezinde kerk komt De Bray in ieder geval in aanmerking: namen van andere in Haarlem werkzame architecten uit de periode 1673-83, behalve de stadsarchitect Erasmus den Otter, zijn vooralsnog niet bekend.⁵² De kwaliteit van de architectuur van het gebouw sluit waarschijnlijk de groep anonieme Haarlemse metselaars en timmerlieden uit.

Er is nog weinig bekend over de rol van de architect in de

17de eeuw bij de inrichting van een door hem ontworpen kerk. Voor Pieter Post werd vastgesteld, dat hij blijkens de rekeningen verantwoordelijk was voor de inrichting van de door hem ontworpen kerken in Woubrugge, Hazerswoude en Moerkapelle. Bovendien leverde Post het niet uitgevoerde ontwerp voor de kerk en inrichting van Dinteloord.⁵³ In Amsterdam ontwierp Dortsman een preekstoel, doophek en kroon voor de Lutherse kerk van zijn hand.⁵⁴ In omgekeerde analogie met deze voorbeelden, mag worden verondersteld, dat Jan de Bray als ontwerper van de preekstoel ook verantwoordelijk was voor het ontwerp van de kerk zelf.

Een derde argument om het ontwerp van de kerk op naam van Jan de Bray te stellen geven de ontwerptekeningen zelf. Eerder is vastgesteld, dat het merendeel van de tekeningen door één hand gemaakt kan zijn. Vanwege de signatuur van De Bray op het preekstoelontwerp mag dan niet worden uitgesloten dat ook de andere ontwerpen van zijn hand zijn; hij komt in dat geval eveneens in aanmerking als architect van de kerk.

Dat Jan de Bray een betrekking onderhield met leden van de Doopsgezinde gemeente is in één geval gedocumenteerd. In 1663 schilderde hij namelijk het dubbelportret van Abraham Casteleijn en zijn echtgenote Margaretha van Bancken.⁵⁵ Casteleijn was stadsdrukker en uitgever in Haarlem en bekend vanwege zijn uitgave van de *Oprechte Haarlemse Courant*. Bovendien was Casteleijn een meelevend en invloedrijk lid van de Doopsgezinde kerk.⁵⁶ Als veelgevraagd portretschilder lijdt het weinig twijfel, dat De Bray ook andere Doopsgezinde stadsgenoten zal hebben geschilderd. Het is denkbaar, dat een dergelijke Doopsgezinde relatie van de schilder-architect hem heeft voorgedragen naar aanleiding van de oproep aan de gemeenteleden in 1674, 'dat een yder ondertusschen sal gelieven bedacht te sijn op de manieren en wijze hoe men best en bequaemst sal bouwen'.⁵⁷

De plaats van de kerk in de architectuurtraditie

De ontwikkeling van de protestantse schuilerkerken in Nederland is door een aantal auteurs beknopt geschetst, waarbij vooral de Amsterdamse ontwikkeling centraal staat.⁵⁸ Globaal onderscheidt men drie typen, namelijk galerijkerken, zaalkerken en zolderkerken.⁵⁹ Onduidelijkheid bestaat over de oorsprong van het belangrijkste type, de galerijkerk. Als voorbeelden worden steeds een prent van Vredeman de Vries uit 1606 genoemd, de *Ionica super Dorica*, en de protestantse kerk in Charenton bij Parijs van Salomon de Brosse (1623). De prent schijnt, vanwege zijn Nederlandse origine, de meest voor de hand liggende bron. Voor de invloed van Charenton pleit echter de ontstaanstijd, die onmiddellijk voorafgaat aan de verhoogde activiteit in de Nederlandse schuilerkerkenbouw. Overigens gaan de meeste auteurs voorbij aan het feit, dat de galerijkerk zijn ontstaan evenzeer te danken heeft aan het optimaal benutten van de beperkte ruimte, die aanvankelijk beschikbaar was. Al vóór de bouw van de eerste grote galerijkerk in 1629 – de Remonstrantse kerk in Amsterdam – bestonden er kleine galerijkerken in woon- en pakhuizen.

De geschiedenis van de Doopsgezinde kerkbouw loopt parallel aan deze ontwikkeling. De vroegst bekende 'vermaningen' in Amsterdam waren aan drie zijden voorzien van galerijen: Het Lam (1608, verbouwd 1639), De Toren (1634-1638), en De Zon (1664, verbouwd 1683). Bij deze gebouwen werden de galerijen gesteund door zuilen van de Toscaans-Dorische orde in superpositie, overeenkomstig de soberheidsprincipes van de Doopsgezinden. Net als bij de meeste andere protestantse schuilerkerken was de opbouw axiaal met een centraal tongewelf en vlakke plafonds boven de galerijen. Een uitzondering vormt Het Lam, waar de galerijen haaks op de lengteas zijn gerangschikt. Deze variant resulteerde in grotere centralisatie. Bij al deze kerken ligt het accent uiteraard op de inwendige architectuur, vanwege de verborgen ligging en het gebruik van bestaande panden.

De nieuwbouwplannen voor de Haarlemse Doopsgezinde kerk werden aanvankelijk ook vanuit deze galerijkerk-tradi-

tie ontwikkeld, zoals blijkt uit het vroegste ontwerp. De gerealiseerde kerk is echter geheel anders van vorm: de galerijen ontbreken, het axiale karakter is versluierd en het interieur is ondergeschikt gemaakt aan de orde-architectuur. Traditioneel zijn slechts de toepassing van de sobere Dorische orde en de combinatie van het tongewelf met flankerende vlakke plafonds. Daarmee is het gebouw waarschijnlijk de eerste Doopsgezinde kerk in ons land, die – ondanks zijn besloten ligging – nadrukkelijk heeft gebroken met de traditionele gedaante van de schuilerkerk.

Deze breuk met de schuilerkerkbouw-traditie impliceerde in dit geval een aansluiting bij de gevestigde protestantse kerk-architectuur. In hoeverre deze keuze de wensen van de opdrachtgevers weerspiegelt is onduidelijk. Probeerden zij zich bewust los te maken van het traditionele kerktype, of werden ze daarin juist geleid door de architect?

Zowel de serie ontwerpen als de gerealiseerde kerk bewijzen, dat de architect vooral geïntrigeerd werd door het probleem van centralisatie binnen het gegeven rechthoekig perceel. Daarmee werkte hij geheel in de geest van zijn tijd, want binnen de 17de-eeuwse protestantse kerkbouw vormde het streven naar een gecentreerd grondplan het voornaamste uitgangspunt. De ruimtelijke ontwikkeling van de protestantse kerken leidde tot een drietal hoofdvormen, die gedurende de hele eeuw in zwang bleven. De kruisvorm werd door De Keyser geïntroduceerd in de Amsterdamse Noorderkerk (1620-1623), met als variant het in een vierkant geplaatst kruis: Van Campens Nieuwe kerk uit 1649 is hiervan het belangrijkste voorbeeld. Het tweede type is de ronde of veelhoekige vorm, die ondermeer gevonden wordt in de Leidse Marekerk (1639-1649), de Oostkerk in Middelburg (1647-1667) en de Nieuwe Lutherse kerk in Amsterdam (1668-1671). Bovendien zijn interessante, onuitgevoerde ontwerpen van dit type bekend van de hand van Symon Bosboom, Hendrick Danckertz en Adriaan Dortsman.⁶⁰ Het derde type is de axiale grondvorm met dwarsarmen, waarvan de Nieuwe kerk in Den Haag (1649-1656) en de kerken van Woubrugge (1652-53) en Bennebroek (1679-1682) voorbeelden zijn.

De Haarlemse Doopsgezinde kerk moet beschouwd worden als een axiale variant van het eerste hoofdtype. Een kenmerk van dit type is het accentueren van het ingeschreven kruis door middel van zuilen of pilaren, terwijl dit ook tot uiting komt in de combinatie van tongewelven met vlakke plafonds. In directe navolging van de Haarlemse Nieuwe kerk is dit kenmerk te vinden in 's-Gravenland (1657-1658), Oudshoorn (1663-1665) en in de Oosterkerk in Amsterdam (1669-1671). Tegelijkertijd vond deze vorm in Engeland navolging in het werk van Wren.⁶¹ De oorsprong van een dergelijke ruimtegeleding met vier zuilen is Vitruvius' *cavum tetrastylum*, als oplossing voor de constructie van het dak rondom een atrium.⁶² Via Palladio herleefde deze klassieke vorm in de 17de eeuw.⁶³

In de Doopsgezinde kerk is de kruisvorm niet in een vierkant, maar in een rechthoekig grondplan gebracht en vormen de vier hoekpilasters de derivaten van Vitruvius' *tetrastyli*. Het ligt daarom voor de hand om in de Nieuwe kerk van Van

Campen de inspiratiebron te zien voor het ontwerp van Doopsgezinde kerk.⁶⁴ Ook mag in dit verband enige invloed van Dortsman's kerk in het nabij Haarlem gelegen Bennebroek niet worden uitgesloten. Hier is namelijk in het interieur door middel van vier, vrij voor de wand geplaatste zuilen ook gestreefd naar een zekere mate van centralisatie in het overigens axiale gebouw. De kerk van Bennebroek werd in 1682 voltooid en was dus zeer actueel.⁶⁵

De Doopsgezinde kerk heeft met de Haarlemse Nieuwe kerk ook andere aspecten gemeen, die de afhankelijkheid van Van Campen's gebouw bevestigen. Zo zijn bij beide gebouwen de halfronde ontlastingsbogen boven de ramen en nissen in een iets lichtere steensoort gemetseld, ter verlevendiging van het muurwerk. Inwendig valt vooral de gelijksoortige geleiding van de vlakke plafonds in de twee gebouwen op. Die overeenkomst moet oorspronkelijk groter geweest zijn, toen de Doopsgezinde kerk nog een contrasterende kleurafwerking bezat. Bovendien is er een verwantschap in de maat van de zuil: zowel de Ionische orde van Van Campen als de Dorica in de Doopsgezinde kerk gaan uit van dezelfde moduul van 3 Haarlemse voeten.

Een novum in de 17de-eeuwse Nederlandse kerkarchitectuur is de toepassing van het halfronde venster in de eindgevels. Bij Palladio en Serlio komen dergelijke ramen sporadisch voor in de villa- en kerkarchitectuur als herleving van een Romeinse raamvorm. Door Van Campen werd in een andere vorm het halfronde eindvenster gebruikt in zijn Amsterdamse schouwburg (1637), terwijl Wren het motief één keer verwerkte in de St. Stephen Walbrook uit 1672-1678.⁶⁶ In Haarlem waren de halfronde ramen een fraaie oplossing om de beperkte lichttoevoer aan de oost- en westzijde van de kerk te verruimen.

De heldere, classicistische wandindeling van het interieur wekt de verwachting, dat de buitenzijde van de kerk op een overeenkomstige wijze geled is volgens de klassieke ordeprincipes. De besloten ligging van de Doopsgezinde kerk bood de architect echter weinig aanleiding tot het realiseren van een stijlzuiver exterieur. Bovendien was er daardoor – én om redenen van Doopsgezinde soberheid – weinig reden voor uitvoerige decoratie.

De kerk maakt uitwendig inderdaad een ouderwetse, bijna ongeïnspireerde indruk. Dit wordt vooral veroorzaakt door de steunbeervormige lisenen, die niet in het lijstwerk opgenomen zijn. Door de tuitgevel, die in het oorspronkelijke ontwerp van 1674 voorkomt, zou het gebouw verwantschap vertoond hebben met de verouderde architectuur van de Noorderkerk in Amsterdam, de kerk van Coevorden en de Groningse Nieuwe kerk. Bij de uitvoering week de architect echter af van dit ontwerp: hij verving de tuitgevel door een eigentijdser klokgevel, eindigend in gebeeldhouwde bladvoluten (afb. 22).⁶⁷ Nu is de gevelbeëindiging van de kerk verwant aan de gevel van de Evangelische Kirche in Kleef uit 1677, die wordt toegeschreven aan Maurits Post.⁶⁸ Overigens is de gevel ongelukkig gecomponeerd: op de hoeken steunt op het lijstwerk een korte pilaster, waarop de bladvoluut rust,

terwijl de lijst van de topgevels op de hoeken zonder reden gekornist is. Het exterieur blijft in veel opzichten achter bij het zelfbewuste karakter van het interieur. Hierdoor worden de architectonische kwaliteiten van het gebouw, die het bestempelen tot een zeer oorspronkelijke bijdrage aan de Nederlandse kerkbouwkunst van de 17de eeuw, versluierd.

Noten

- * Met dank aan prof. dr. E.R.M. Taverne, die mij op het bestaan van de tekeningen wees en het onderzoek ernaar heeft begeleid en aan ir. E.J. Nusselder voor zijn adviezen en assistentie bij het opmeten van de kerk.
- 1. De Doopsgezinde kerk ontbreekt in de overzichtsliteratuur betreffende de 17de-eeuwse protestantse kerkbouw: M.D. Ozinga, *De protestantse kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929; F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, III, 's-Gravenhage 1941, 380.

Afb. 22. Doopsgezinde kerk (bladvoluut aan de westgevel), 1683 (foto auteur)

- n. 2: 'Haarlem (1683, in 1757 gewijzigd)'; W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture*, Delft 1980; wel wordt het gebouw genoemd bij E.R.M. Taverne, In 't land van belofte: in de nieuwe stad, *Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580-1680*, Maarsse 1978, n. 249, en uitvoerig besproken in C.P. Hoekema, *De Doopsgezinde Kerk in de Peuzelaarsteeg*, Haarlem 1983.
2. Dit materiaal wordt bewaard in het Archief der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem, in het vervolg afgekort tot Doopsgezinde KerkArchief (DKA). De tekeningen zijn overgedragen aan het Gemeentearchief van Haarlem (verder afgekort als GAH).
 3. Taverne, o.c. (n. 1), 516 (noot 249).
 4. Hoekema, o.c. (n. 1).
 5. GAH, Resolutiën Burgemeesters, inv.nr. 22, 176v.
 6. DKA, inv.nr. 635: huis en erf Peuzelaarsteeg, 25-1-1674; inv.nr. 644: huis in Slagregenspoort, uitkomende in de Frankestraat, februari/ maart 1674; inv.nr. 648: drie huisjes in Slagregenspoort, februari/ maart 1674; inv.nr. 636: huis Peuzelaarsteeg, 13-6-1674; Hoekema, o.c. (n. 1), p. 22: huis Peuzelaarsteeg, 19-5-1674.
 7. DKA, inv.nr. 12: *Dagregister en Resolutieboek no. A. Begint Ao 1674 pmo jan. eyndigt Ao 1689*.
 8. DKA, inv.nr. 12, 11-3-1674.
 9. DKA, inv.nr. 12, 23-12-1674. Onduidelijk is of met dit model een tekening of een maquette wordt bedoeld.
 10. DKA, inv.nr. 12, 7-9-1675: 'dat de bou van een nieu predickhuys nog een Jaer sal blijven uitgesteld'; inv.nr. 12, 30-4-1676: 'om te gaen tot ophaale van teecken en tot de bou vant huys'; inv.nr. 12, 18-5-1676: 'dat met de bouw voor dit mael noch niet voort sal gaen, omdat inde teykeninge niet soo veel is geteykent dat de dienaren het durven beginnen'.
 11. DKA, inv.nr. 12, 30-4-1682 en 3-5-1682.
 12. DKA, inv.nrs 90-97: inv.nr. 90: rekeningen van Reynier Pietersz, schrijnwerker; inv.nr. 91: rekeningen van diverse houtleveranciers; inv.nr. 92: rekeningen van Willem Bouman, steenhouwer; inv.nr. 93: rekeningen van Roelof van Couwenbergh, smid; inv.nr. 94: rekeningen van Dirk Langevelt en Albert Vergroen, timmerlieden; inv.nr. 95: rekeningen van Isaak Smedinck en Gerard Beeltsnijder, smid; inv.nr. 96: rekeningen van Jacob Charles, loodverkoper en Claas Dircksz van der Riet, houtverkoper; inv.nr. 97: rekeningen van Jacobus van Pomeran, loodgieter en leidekker.
 13. Zie hiervoor Elske Gerritsen, 'De architectuurtekening in de 17de eeuw', in: cat.tent. Amsterdam, Bijbels museum, *Soo vele heerlijke gebouwen, Van Palladio tot Vingboons*, Amsterdam 1997, pp. 40-61.
 14. Ontwerp 2: in diverse tinten gewassen pentekening in zwarte inkt op papier (402x282mm); watermerk: stadswapen Amsterdam; ontwerp 3: in diverse tinten gewassen pentekening in zwarte inkt op papier (323x224mm).
 15. Hoewel de kruisvorm van de kerk niet vergeleken kan worden met de Middeleeuwse kruisvormige kathedralen, heb ik – om ingewikkelde omschrijvingen te voorkomen – in dit artikel toch de termen 'viering' en 'kruisarm' gebruikt.
 16. Minder waarschijnlijk is dat bij de tweede kapvariant de hoofdkap niet moet worden gespiegeld, maar dat aan de 'achterzijde' de lage dwarskap gehandhaafd blijft. Het gevolg hiervan zou zijn, dat het gebouw uitwendig georiënteerd wordt, maar in het interieur een verstorning van het evenwicht ondergaat.
 17. Pentekening in bruine inkt (met in potlood getekend dwarskapje) op papier (297x202mm); watermerk: narrekap.
 18. Pentekening in zwarte inkt op karton (400x550mm).
 19. Kuyper, o.c. (n. 1), 36-38, afb. 72.
 20. De opstandtekening volgt net als de vorige ontwerpen een proportioneeringssysteem op basis van een modulair stelsel. De totale opstand past exact binnen een vierkant van 60x60 voet, hetgeen kan worden afgeleid uit de maatstok van 80 voet die op de versozijde van het karton is getekend. Binnen een kwadraatstelsel van modulen van 6x6 voet beslaat de te
 - construeren opstand een breedte en hoogte van elk 10 M, respectievelijk 60 voet. Aan weerszijden worden de kruisarmen met een breedte van 2 M vrijgehouden. De bovenzijde van het hoofdgelst van de zuilen valt samen met de horizontale middenas van het modulair stelsel. Ook de hartlijnen van de zuilen liggen op de assen van het stelsel. In afwijking met de vorige proportiesystemen is hier het gewelf geconstrueerd uit een cirkel, die de volle breedte van het gebouw overspant. Deze cirkel wordt getrokken uit A. De helling van de 2 kappen volgt uit de lijnen van de nok naar de binnenhoek onderaan, in de kerk. Een bevestiging van dit systeem geven de passerpunten en hulplijnen die de architect zelf in de tekening aanbracht voor de constructie van de ramen.
 21. Een andere indicatie voor de datering geeft de achterzijde van het karton, waarop een aantal namen van Doopsgezinde gemeentelieden is geschreven. Onduidelijk is de betrokkenheid van deze mensen bij de bouw van de kerk. De vermelding van Gerret de Vryes, als 'abram de vryess soon' duidt er waarschijnlijk op dat deze Abram de Vryess reeds overleden is. Abram de Vryes was één van de twee kosters van de verenigde Doopsgezinde Gemeente sinds 1672. Hij overleed echter op 17 januari 1681. Deze sterfdatum geldt derhalve als *terminus post quem* voor het ontwerp.
 22. Afbeelding 8: pentekening in bruine inkt op papier (362x282mm); watermerk: narrekap; afbeelding 9: pentekening in bruine inkt op papier (313x207mm); countermark: IS; afbeelding 10: pentekening in bruine inkt over potlood op papier (189x318mm); watermerk: narrekap.
 23. In de tekening op afb. 8 is de verhouding 4:5 aangegeven door middel van radering van de hartlijnen door zuilen en lisenen.
 24. Vermeulen vermeldt ten onrechte een verbouwing in 1757. Dit jaartal staat namelijk op de toegangspoort in de Grote Houtstraat en heeft betrekking op de bouw ervan en niet op een verbouwing van de kerk, zie Vermeulen, o.c. (n. 1), p. 380 (noot 2).
 25. F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, Haarlem 1883, III, p. 438, waarin de 'standmaat der grote kerk te Haarlem in Haarlemmer voet' wordt berekend als 27,76 cm; In J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983, 32, wordt de Haarlemse voetmaat op 27,8 cm gesteld.
 26. Deze conclusie is het resultaat van opmetingen door de auteur.
 27. De opmeting werd op 12-11-1987 uitgevoerd door de auteur in samenwerking met ir. E.J. Nusselder en heeft alleen betrekking op interieurmaten (met uitzondering van de hoogtematen).
 28. De gemeten waarden van 59 en 78,75 voet wijzen er op, dat de proportie van 60:80 voet niet op de binnenmaten van het gebouw werd gebaseerd. Deze verhouding wordt echter wel gevonden in de hartlijnen van het muurwerk, bij een muurdikte van 1,5 voet. Deze bedraagt circa 44 cm (= circa 1,5 voet). In dat geval moet bij de gemeten lengte en breedte twee maal de halve muurdikte (2x0,75 voet) worden toegevoegd; de verkregen maten zijn dan respectievelijk 60,5 en 80,25 voet. Dit komt feitelijk overeen met de verhouding van 60:80, want de afwijkingen van 0,50 en 0,25 voet zijn verwaarloosbaar.
 29. Hiertoe worden drie elkaar rakende cirkels getrokken met een straal van 2 modulen, waarvan de middelpunten op de lengte-as van het grondplan liggen. Daarnaast wordt een ingeschreven ruit geconstrueerd, waarvan de assen samenvallen met de lengte- en breedte-as van het grondplan. De korte as van de ruit heeft als lengte 6 modulen, de lange as 12 modulen. De vier snijpunten van de ruit met de cirkels markeren de gezochte hoekpunten (ABCD). Met deze hoekpunten is de complete plattegrond van de kerk te tekenen. De ruit komt regelmatig voor in mathematische systemen, zij het binnen de plattegronden. Zie K. Freckmann, *Proportionen in der Architektur*, München 1965.
 30. De hoogte is ontleend aan een opmeting van de dwarsdoorsnede verricht in 1910.
 31. In voetmaten uitgedrukt levert dit overigens geen ronde getallen op: totale hoogte = 48,75 voet, de hoogte tot en met hoofdgelst = 32,5 voet. Deze waarden zijn niet te relateren aan het modulaire stelsel van de plattegrond.

32. E. Forssman, *Säule und Ornament, Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm 1956, pp. 256-260 voor een overzicht van de verschillende zuilenordes.
33. DKA, inv.nr. 92, 16-10-1682.
34. Geraadpleegde editie: M.J. Barozzio da Vignola, *Regola delli cinque ordini d'architettura*, Bologna 1736 (ed. princ. 1562), pp. 6, 7. Zie ook Forssman o.c. (n. 32), p. 257.
35. Als de zuilen zonder soubasement maar met volledig hoofdstel waren uitgevoerd, zou de hoogte van de kruisarmen waarschijnlijk te gering zijn. De zuilen met soubasement en compleet hoofdstel veroorzaken echter een te grote gewelfhoogte, en daardoor en te hoog dak, wat in verband met de beperkende voorschriften ten aanzien van schuilkkerken niet uitvoerbaar was.
36. De variabele hoogte van de soubasements biedt de mogelijkheid om de proportionering van de ruimte aan te passen. Zie R. Meischke en J.J. Terwen, 'De architectuur van het Trippenhuys', *Het Trippenhuys te Amsterdam*, Amsterdam 1983, p. 185 (noot 84).
37. GAH, Topografische Atlas, inv.nr. 2349K, 130x205 mm, opschrift in 17de-eeuws handschrift: 'Beniste kerk tot Haarlem'. Waarschijnlijk werd de tekening kort na de ingebruikneming in 1683 gemaakt, omdat er nog geen kandelaars en kronen getekend zijn. Opvallend is het basement van de hoekpilaster, dat geheel links onder vrijstaand is getekend om een grotere ruimtewerking te suggereren. Op stilistische gronden kan de tekening aan Jan de Bray worden toegeschreven.
38. De toenmalige predikant ds. Jeronimo de Vries had last van hoogtevrees en verzocht om verlaging van de preekstoel. Gevolg was dat een geheel nieuwe preekstoel geplaatst werd, terwijl de oude kansel geschonken werd aan het Gesticht voor Epileptischen te Heemstede. Uitvoerige naspeuringen hebben echter uitgewezen dat de 17de-eeuwse preekstoel met grote waarschijnlijkheid onder de slopershamer is terechtgekomen. In 1901 moet de preekstoel geplaatst zijn bij de ingebruikname van de Irenekapel in de inrichting 'Meer en Bosch' in Heemstede. Op onbekende datum is de kansel overgeplaatst naar de Bethelkapel behorend tot de inrichting 'Bethesda Sarepta' te Haarlem. De verhuizing van de kansel heeft in ieder geval na 1937 plaats gehad, omdat er op een foto, daterend uit dat jaar, een laat-19de-eeuwse preekstoel staat afgebeeld. Foto's van jongere datum zijn tot op heden nog niet gevonden. De Bethelkapel werd samen met de inrichtingsgebouwen aan het eind van de 60-er jaren gesloopt.
39. Traditioneel waren in de verschillende godsdienstige groeperingen de zitplaatsen voor de vrouwen in het midden, terwijl de mannen plaats namen in de banken langs de muren, zie C.A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, *Een huis voor het Woord, het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984, p. 223.
40. GAH, Topografische Atlas, inv.nr. 2346M.
41. Hoekema, o.c. (n. 1), p. 51.
42. GAH, Topografische Atlas, inv.nr. 2347G.
43. DGA, inv.nr. 92, 11-1-1683.
44. J.W. von Moltke, 'Jan de Bray', *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 11/12 (1938/9), 421-523; A. van der Marel, 'De kunstschilders De Bray en hun familie', *De Nederlandsche Leeuw*, 81 (1964), kol. 1-26.
45. Cat. tent. Amsterdam, Rijksmuseum, *God en de Goden*, Amsterdam 1981, pp. 30, 183-185 en nrs 61-63.
46. H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lukasgilde te Haarlem (1497-1798)*, I-II, Alphen aan de Rijn 1980.
47. W.F.H. Oldewelt, *Amsterdamse archiefvondsten*, Amsterdam 1942, pp. 167-171. Een gesigneerd en gedateerd schetsboek-blad uit 1666 die het Zeemagazijn in Amsterdam tot onderwerp heeft, getuigt eveneens van De Bray's belangstelling voor classicistische bouwkunst (Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv. A 3513).
48. GAH, Notariële Archief, inv.nr. 334, f. 58, 18-12-1677; inv.nr. 334, f. 87, 11-2-1678; inv.nr. 334, f. 194, 9-9-1678; inv.nr. 334, f. 208, 27-10-1678; inv. nr. 513, f. 11, 3-2-1683.
49. Taverne, o.c. (n. 1), p. 316; J.A. Emmens, *Rembrandt en de regels van de kunst*, Amsterdam 1979, p. 41.
50. GAH, Notariële Archief, inv.nr. 513, f. 11, 3-2-1683.
51. Projectgroep 'Oudhoornse kerk' van de vakgroep kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden, *De kerk te Oudshoorn*, Alphen aan de Rijn 1980, p. 49.
52. Taverne, o.c. (n. 1), p. 384. De identiteit van de onbekende Haarlemse architect, die in 1667 op aandrang van de diakenen een schetsontwerp leverde voor de Lutherse kerk in Amsterdam is nog steeds niet vastgesteld, zie Ozinga, o.c. (noot 1), p. 104.
53. N.A. Zemerling, 'Pieter Post als ontwerper van kerkmeubilair', *Bouwen in Nederland*, Delft 1985, pp. 527-42. J.J. Terwen & K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669)*, Zutphen 1993, pp. 210-215.
54. Ozinga, o.c. (n. 1), p. 105 (noot 4).
55. Portret van Abraham Casteleijn en Margaretha van Bancken, Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. A 3280, zie H. van Hall, 'Portret van een Blaeu of van Abraham Casteleijn?', *Oud Holland* 73 (1958), pp. 51-54 en E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw: huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de 17de eeuw*, Zwolle 1986, nr. 36 (pp. 181-83).
56. DKA, inv.nr. 12, 1-1-1674.
57. DKA, inv.nr. 12, 11-3-1674.
58. Kuyper 1980, o.c. (n. 1), pp. 34-44; R. Meischke, 'Amsterdamse kerken van de 17de eeuw', *KNOB* 1959, kol. 85-130; Van Swigchem, o.c. (n. 39), pp. 52-53. Ozinga, o.c. (n. 1) en Vermeulen, o.c. (n. 1) besteden weinig aandacht aan de schuilkkerken.
59. Meischke 1959, o.c. (n. 58), kol. 89.
60. S. Bosboom, *De vijf colom-orden met derzelver deuren en poorten*, Amsterdam 1821; het achthoekig kerkontwerp van Hendrick Dankertz in de *Architectura Moderna* (1641); diverse centraalontwerpen voor kerken van Adriaan Dortsman in de *Doos van Pandora* en in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, zie W. Kuyper, 'Dichtung und Wahrheit in tekeningen van Adriaan Dortsman en Pieter Roman', *KNOB* 1984, afb. 4, 7-19, 21, 22.
61. Kerry Downes, *The architecture of Wren*, Londen 1982, p. 63.
62. Vitruvius, *The ten books on architecture*, New York 1960, pp. 176-177.
63. Andrea Palladio, *The four Books of Architecture*, Londen 1738 (repr. New York 1965), p. 44 (hoofdstuk VIII): 'The following design is off the halls, which were called Tetrastili, because they had four columns. These were made square; and the columns were put to make the breath proportionable to the height, and to make the place above secure'.
64. Verwante plattegronden zijn het Waardkerk-ontwerp te Leiden door Willem van der Helm uit 1663, wanneer men de drie-achtste sluitingen van de dwarsarmen wegdenkt (Cat. tent. Utrecht, Centraal Museum, *Het kleine bouwen*, Utrecht 1983, pp. 65-68) en de middenzaal van het landhuisontwerp van Dortsman in de *Doos van Pandora* (zie Kuyper 1984, o.c. (n. 60), p. 250, afb. 3b), waaruit blijkt dat ook andere Nederlandse architecten zich met dit type plattegrond hebben beziggehouden.
65. M. Verkaik, *Hervormde kerk van Bennebroek, wetenswaardigheden uit verleden en heden 1680-1980*, Bennebroek 1980 en Terwen & Ottenheym, o.c. (n. 53), pp. 212-213. Dat Dortsman niet de architect van de Doopsgezinde kerk is geweest wordt duidelijk uit vergelijking van zijn karakteristieke tekenstijl met de stijl van Haarlemse ontwerp-tekeningen.
66. Amsterdamse schouwburg, zie Kuyper, o.c. (n. 1), afb. 98; St. Stephen Walbrook, zie Downes, o.c. (n. 61), afb. 44.
67. In de huizenbouw komt de klokgevel voor vanaf circa 1660, ontwikkeld uit de halsgevel met klauwstukken, zie H.J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam*, IV, Amsterdam 1984, afl. 41, p. 404 en afl. 42, pp. 415-416.
68. Vermeulen, III, o.c. (n. 1), afb. 904, 421.

De kapel van het voormalige St.-Elisabeths gasthuis te Arnhem

Joost van Hest

De neogotische kapel van het verlaten St.-Elisabeths Gasthuis (kortweg te noemen E.G.) aan de Utrechtseweg te Arnhem is een karakteristiek voorbeeld van katholieke gestichtskapellen die in de loop van de 19de en 20ste eeuw gebouwd zijn. Deze kapellen vormden gewoonlijk één van de belangrijkste onderdelen van de bijbehorende complexen die bediend werden door religieuzen. Kosten noch moeite werden gespaard om ze een zo fraai mogelijk aanzien te geven. Logisch want ze waren de architectonische omhulling van de ideologische cultusplaats, van waaruit men dagelijks de inspi-

ratie opdeed voor het uitoefenen van de taak die de religieuzen zich als levensdoel gesteld hadden. De E.G.-kapel werd in 1995 aan de eredienst onttrokken tengevolge van de ingebruikname van het nieuwe Rijnstateziekenhuis. Tezamen met het oudste gedeelte van het E.G. is ze onder monumentenstatus behouden gebleven. In onderliggend artikel ligt de nadruk op de iconologische interpretatie van de ziekenhuiskapel. Hierdoor blijkt ze te fungeren als een manifest van specifieke ideeën die bij de opdrachtgevers een rol speelden en waardoor het gebouw er uitziet zoals het er uitziet. Binnen deze

Afb.1. Luchtopname van het E.G.-complex, ca. 1980 (coll. Monumenten Advies Bureau, Nijmegen).

Afb.2. De kapel direct na de voltooiing, opname ca. 1906 (coll. GAA).

methode sluit ik aan bij de traditie van Günter Bandmann en diens bekende *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger* uit 1951. Wat bij middeleeuwse voorbeelden te hantieren is, biedt ook bij een neogotisch bouwwerk een kans om de verschijningsvorm van het betreffende gebouw te verklaren. Behalve de totstandkoming en architectuurbetekenis wordt ook ingegaan op de neogotische beglazing. Een aardige bijkomstigheid is dat deze publicatie samenvalt met het 100ste sterfjaar van de architect die zowel de kapel als het oudste deel van het ziekenhuis ontwierp.

De totstandkoming van de kapel

De kapel zoals die uiteindelijk aan de achterzijde van het E.G. gerealiseerd is, heeft een moeizame ontstaansgeschiedenis gekend. Ze vormt een onderdeel van het prestigieuze ziekenhuisgebouw dat in 1893-1894 in neorenaissancestijl gebouwd werd naar het ontwerp van de Arnhemse architect J.W. Boerbooms en destijds gold als één van de modernste gasthuizen in Nederland.¹ Het ziekenhuis was in 1878 gesticht door pastoor J.H. van Basten-Batenburg (1823-1889), bouwpastoor van de (inmiddels gesloopte) 'kleine Eusebiuskerk'. Vóór de definitieve locatie was het vanaf 1880 gevestigd in de villa Zomerlust, aan de Utrechtseweg. Hieraan voegde men omstreeks 1882-1883 een neogotische kapel toe.² Het E.G. werd tot 1948 bediend door de Ziekenzusters van Barmhartigheid, officieel genaamd de Reguliere Derde Orde van de H. Franciscus van Assisi. Deze Duitse congregatie had haar moederhuis in Münster (St. Mauritz) en was in 1844 gesticht door de franciscaner pater Christoph Bernsmeyer.³ Nadat het definitieve gebouw in 1894 in gebruik genomen werd, moest men zich de eerstkomende jaren behelpen met een provisorische gebedsruimte die gevestigd was op de tweede etage van het ziekenhuis.⁴

In 1896 werden voorbereidingen getroffen voor de bouw van een kapel. Als aanleiding koos men het zilveren professionele jubileum van de overste van het E.G., moeder Valentia, dat in augustus gevierd zou worden. Bovendien zou zij dan

achttien jaar als overste aan het gasthuis verbonden zijn. Het presenteren van een geldbedrag met het doel hiermee het godshuis te kunnen bouwen beschouwde men als een passend geschenk. Om het benodigde bedrag (fl. 25.000,-) bijeen te krijgen werden coupons uitgegeven welke begeleid werden door een folder met daarin het volgende fragment: "*Het St-Elisabeths-Gasthuis beantwoordt, voor zooverre voltooid, aan alle eischen. Het is, gij weet het, een monumentaal gebouw, waarvan de inrichting niets te wensen overlaat. Niets ontbreekt, wat noodig is voor de zieken en hun verpleging. Maar één zaak ontbreekt, beantwoordt althans niet aan redelijke eischen. En dat gemis gevoelen vooral de Zusters, gevoelt op de eerste plaats de Eerw. Moeder. Er ontbreekt eene bij dit gebouw passende kapel, een waardig Godshuis, overeenkomende met het geheel.*"⁵ Alhoewel op de feestdag de eerste giften overhandigd konden worden en een week later een aanzienlijke schenking volgde van mevrouw Elsensohn uit Terborg, was het verkregen bedrag nog niet toereikend om met de bouw te kunnen beginnen. Uiteindelijk echter kon men op 1 juni 1897 aan de aartsbisschop toestemming vragen voor de realisering van de onderbouw van de kapel met de vermelding dat er reeds een bedrag van fl. 30.000,- aanwezig was. Op 28 augustus toonde men vol trots de bouwlocatie aan de beide koninginnen Wilhelmina en Emma tijdens hun bezoek aan het E.G. en in de herfst werd met de bouw begonnen. Zo ontstond een vrijstaande onderbouw waarop volgens het ontwerp van architect Boerbooms later de eigenlijke kapel gerealiseerd zou worden. In de onderbouw werden het lijkenhuis, een *chapelle ardente* of rouwruimte en de sectiekamers gesitueerd. Bovendien kwamen er bergplaatsen voor gewassen en planten hetgeen samenhang met de uitgebreide sier- en moestuinen waarover het ziekenhuis destijds beschikte.⁶

Nadat de onderbouw voltooid was, is pas op 1 augustus 1900 het definitieve besluit genomen tot de bouw van de kapel alsmede een verbindingsgang waardoor deze met het ziekenhuis verbonden kon worden. De aartsbisschoppelijke toestemming werd verzocht op 29 november. Inmiddels had-

Afb.3. De kapel tijdens de sloop van de jongere ziekenhuisbebouwing, voorjaar 1997 (coll. Monumenten Advies Bureau, Nijmegen).

den zich enkele belangrijke ontwikkelingen voorgedaan. Allereerst was Boerbooms in 1899 plotseling overleden. Hij werd opgevolgd door de Arnhemse architect W.G. Welsing (1858-1942). Voorts waren de kosten sterk toegenomen (fl 49.700,-). Over laatstgenoemd aspect begon de aartsbisschop, mgr. Van de Wetering, steeds meer bedenkingen te tonen. Deze kerkvorst was een man die zich profileerde als een *"tuchtmeester die met evenveel rechtzinnigheid toekeek op de zuiverheid van de financiën als op die van geloof en zeden"*.⁷ In zijn reacties gaf hij in eerste instantie te kennen de ontwerptekening te willen onderwerpen aan het oordeel van deskundigen. In tweede instantie werd vermeld dat het begrote bedrag te hoog was en dat er bezuinigd diende te worden *"te meer daar er in Arnhem nog zoo vele hoge belangen zijn, die dringend om finantieelen steun vragen o.a. het Armbestuur dat noodlijdend is en het R.K. bijzonder onderwijs"*.⁸ Desondanks wilde men zo veel mogelijk vasthouden aan het monumentale karakter van de nieuwe kapel. Dit blijkt alleen al uit het cadeau dat penningmeester A. Sprenger binnen de vergadering van het E.G.-bestuur op 15 november 1900 aanbood. Na zijn mededeling dat de architect gewone gemetselde kolommen in gedachten had schonk hij

aan het gasthuis acht hele en vier halve granieten kolommen alsmede acht dito kolonnetten. Gezamenlijk zouden deze ongeveer fl 8.000,- kosten. *"Dit cadeau wordt onder applaus en met een hartelijk woord van dank gaarne aanvaard."*⁹

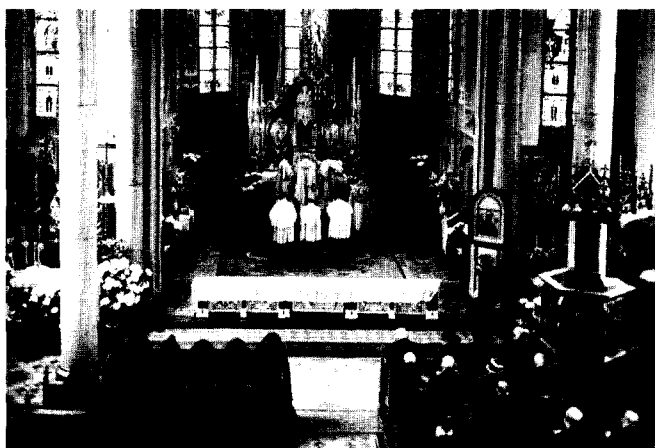
Alhoewel Van de Wetering akkoord ging, mits er bezuinigd werd, en in januari 1901 een bestek opgesteld werd, duurde het voorlopig nog enige jaren voordat de plannen uitgevoerd werden. De pogingen om de kapel te bouwen werden niet alleen ernstig belemmerd door de hoge kosten maar bovendien bleek het ziekenhuis te kampen met grote schulden tengevolge van een slechte financiële huishouding. De aartsbisschop wilde nu een gedetailleerd overzicht van het financiële reilen en zeilen. In de bestuursvergadering van 11 februari 1901 zei voorzitter pastoor Schoemaker dat als de onderbouw niet gereed geweest was Van de Wetering nooit toestemming zou geven *"tot het bouwen van een zoo kostbare Kapel."*¹⁰ De voor het financiële beleid verantwoordelijke penningmeester verdween in 1903 van het toneel. De schulden konden via leningen van enkele vooraanstaande en gefortuneerde katholieken afgelost worden. Nadat in januari 1904 door Welsing een nieuwe begroting opgesteld was, kreeg men op 25 oktober de definitieve toestemming van de aartsbisschop. In zijn antwoord gaf deze aan dat het begrote bedrag niet overschreden mocht worden en dat de eerste tien jaar na de voltooiing niets voor de kapel mocht worden aangenomen of hierin mocht worden geplaatst. De uitvoering werd vergund aan de op één na laagste inschrijver, J.W. Kocken uit Tilburg die op dat moment bezig was met de bouw van een kerk in Baarn. Bepaald werd dat zoveel mogelijk Arnhemse werkkrachten ingezet zouden worden.¹¹

Welsing hoopte het gebouw op 1 oktober 1905 op te kunnen leveren, echter de kapel werd pas voltooid in april 1906. Op 24 april werd het godshuis ingewijd door de vicaris-generaal van het aartsbisdom mgr. dr. H.J.T. Brouwer, waarbij het merendeel van de katholieke geestelijkheid van Arnhem aanwezig was. Ze werd gewijd aan de H. Franciscus. De kapel was bestemd voor de Franciscanessen, het overige ziekenhuispersoneel, de patiënten en binnen het ziekenhuis inwonende personen. In de E.G.-kronieken werd vermeld: *"Es war so eine schöne erhabene Feier, so ergreifend das wir den Tag in unserm Leben nicht leicht vergessen werden. Wir alle Schwestern besonders unsere liebe Moeder Valentia freuten uns ausserordentlich, nun endlich doch in der neuen Kapelle den lieben Heiland anbeten zu können wonach wir uns so lange geseht hatten"*. Uiteindelijk had de kapel met onderbouw en verbindingsgang fl 95.875,185 gekost. Dit aanzienlijke bedrag werd onder andere bijeengebracht door verschillende weldoeners. Bovendien werd door enkele dames uit de stad nog een loterij georganiseerd waarmee fl 8.000,- verkregen kon worden.¹² In *De Arnhemse Courant* werd regelmatig melding gemaakt van de tentoonstelling van loterijprijzen.¹³ De kapel werd al vrij snel of reeds meteen voorzien van een volledige, grotendeels neogotische inventaris. Blijkbaar stoorde men zich niet al te zeer aan het aanschafverbod van de aartsbisschop want zo werden reeds in 1912-1914 de eenvoudige kruiswegstaties vervangen door een op koper ge-

Interieur Kapel St. Elisabeths-Gasthuis. ARNHEM.

Afb.4. Interieuroopname omstreeks 1910 (coll. auteur).

Afb.5. Interieuroopname tijdens de viering van het gouden vestigingsjubileum van de Franciscanessen te Arnhem, 1928 (coll. GFM).

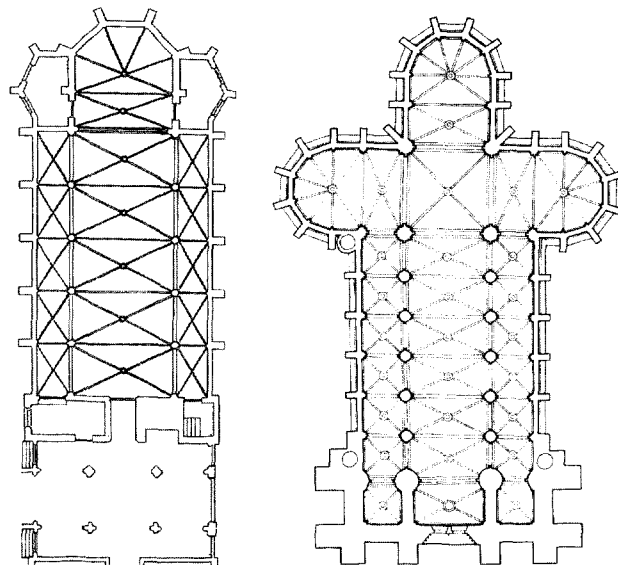
Afb.6. Architect J.W. Boerbooms (coll. GAA).

schilderde reeks van Wijnand Geraedts.¹⁴ In 1921-1922 werd het priesterkoor via bekostiging door de familie Mähler-Dütting geheel gepolychromeerd en voorzien van figuratieve en symbolische voorstellingen alsmede tekstbanden.¹⁵

De kapel in haar architectuurhistorische betekenis

De imposante kapel werd gerealiseerd aan de noordwestzijde van het E.G. Ze is niet georiënteerd: de koorpartij richt zich op het westen. Door de combinatie met een onderbouw ontstond het karakter van een beneden- en bovenkerk. De onderbouw is uitgevoerd in neorenaissancetrant en wordt hoofdzakelijk gekenmerkt door een reeks van korfboogvensters en dito ingangen alsmede speklagen. De neogotische kapel bestaat uit een middenschip met zijbeuken en een koorpartij met driezijdige sluiting. Het koor wordt geflankeerd door driezijdig gesloten, tweelaags bijruimtes met een plat dak en een hierop aansluitende sierbalustrade. Deze bijruimtes herbergen de sacristie en een bijsacristie. Middenschip en koor zijn gevat onder één zadeldak met schilden boven de koorsluiting. De zijbeuken zijn voorzien van schilddakvormige steekkap-

pen die haaks op het hoofddak aansluiten. Op dit dak bevindt zich een slanke dakruiter. De gevels worden geled door steunberen met verschillende versnijdingen en casementen. Het interieur is uitgevoerd als een hallenkerk met vierdelige kruisribgewelven en bevat een reeks van grijsgranieten zuilen op de scheiding van middenschip en zijbeuken. De wanden zijn voorzien van grijsgranieten kolonnetten en bevatten binnen het koor en aan de westzijde van de zijbeuken korfboognissen. Zuilen en kolonnetten zijn voorzien van sierlijke blad-

Afb.7. Plattegronden St.-Elisabeths Gasthuis-kapel (links) en Elisabethkirche Marburg.

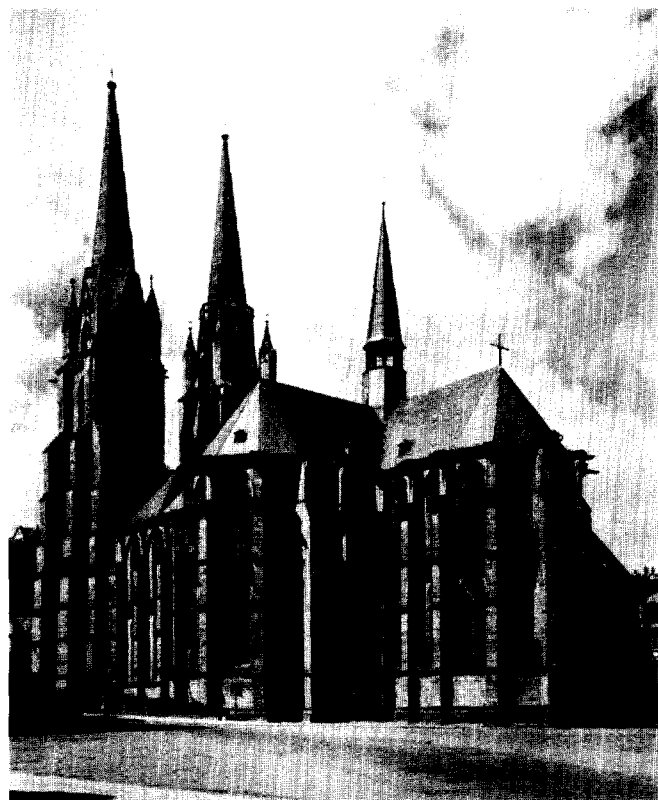
kapitelen. In de onderbouw bevindt zich direct onder het koor de overwelfde rouwruimte met toegangshallen die gesitueerd zijn in de bijruimtes aan weerskanten van de koorpartij.

Zoals hierboven bleek werd de kapel gebouwd na de dood van Boerbooms. Desondanks voltooide zijn opvolger Welsing het gebouw naar het ontwerp van de overleden architect.¹⁶

Johannes Willem Boerbooms (1849-1899) was een leerling van Pierre Cuypers. Als zelfstandig architect ontwikkelde hij zich tot een veelzijdig bouwmeester. Hij was lid en enige jaren voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, afdeling Arnhem. Tussen 1885 en 1899 bouwde hij verschillende kerken. In Arnhem werd hij aangesteld als restaurator van de Grote of Eusebiuskerk. Behalve het E.G. dat Jos Cuypers in zijn necrologie van Boerbooms "*zijn voor-naamste nieuwe bouwwerk*" noemt, bouwde hij in de Rijnstad ondermeer de pastorie van de St.-Jan de Doperparochie (1896) alsmede diverse scholen en de in 1944 verwoeste kapel van het Insula Dei-complex. Een jaar voor het gereedkomen van genoemde pastorie had Alfred Tepe de bijbehorende kerk voltooid. Diens door de Nederrijnse en Westfaalse Gotiek bepaalde werken oefenden een grote invloed uit op Boerbooms. In Arnhem had Tepe reeds in 1875 de St.-Marti-

nuskerk gebouwd.¹⁷ De Nederrijnse invloed blijkt onder andere uit de toepassing van diagonaal geplaatste koorkapellen die vooral terug te voeren zijn op de middeleeuwse Viktorsdom te Xanten. Boerbooms paste ze bij de E.G.-kapel toe in de vorm van de bijruimtes aan weerskanten van het koor. Een ander typisch Nederrijns kenmerk bij de Arnhemse kapel zijn de diverse ingangen met een zich daarboven bevindend venster die tesamen binnen een nis gevat zijn, de zogenaamde vensterisportalen. Typerend voor de invloed van Tepe is voorts de benadrukking van baksteen, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de gemetselde tracering van vensters. Ook te Arnhem is dit het geval. Vooral de kracht van de architectuur zelf wordt benadrukt, zonder al teveel details.

In de combinatie met een onderbouw doet de kapel enerzijds denken aan middeleeuwse klooster- en hofkapellen in het Rijnland die vaak bestaan uit een beneden- en bovenkerk. Ditzelfde principe speelt ook binnen de 19de-eeuwse ontwikkelingen in dit gebied een grote rol.¹⁸ Anderzijds kan gewezen worden op de 13de-eeuwse Ste. Chapelle te Parijs die geldt als één van de meest beroemde voorbeelden van een paleiskapel met een beneden- en bovenkerk. De benedenkerk wordt hier bepaald door een driedelige ruimte met smalle zijbeuken en heeft ondanks de geringere schaalverhoudingen van een kapel toch de werking van een ruim kerkgebouw. Hetzelfde principe met een identiek effect keert te Arnhem terug in de ruimtegeleding van het schip.¹⁹ De steekkappen aan de buitenzijde accentueren dit effect nog eens extra.

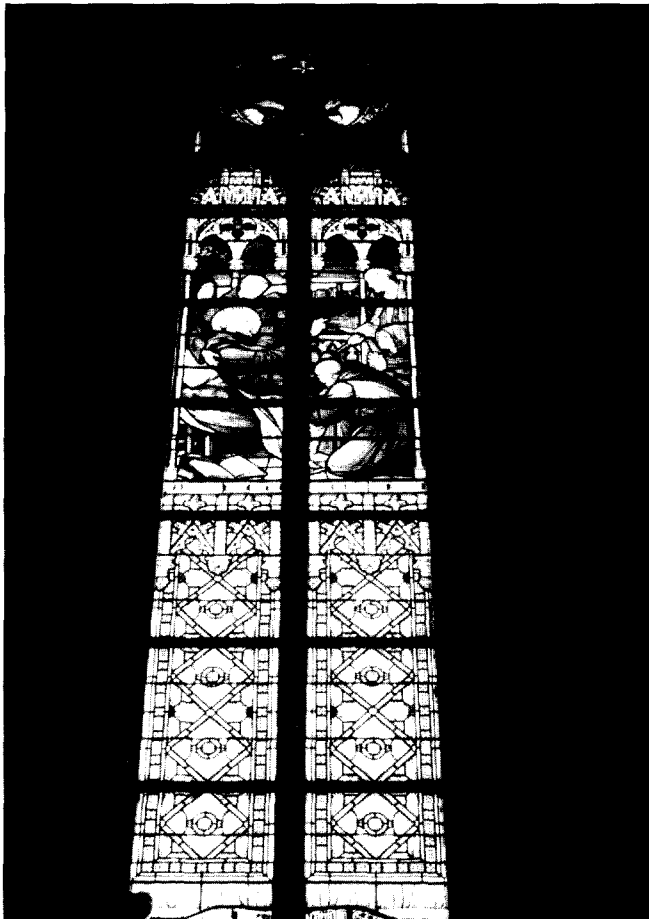
Afb.8. De Skt. Elisabethkirche in Marburg (Bildarchiv Foto Marburg).

Van een veel belangrijkere betekenis zijn de verschillende overeenkomsten met de Skt. Elisabethkirche te Marburg hetgeen bijvoorbeeld te zien is bij het koor. Hierbij zijn opnieuw de flankerende bijruimtes van belang. De Marburger kerk werd gebouwd vanaf 1235 en bevat de relikwieën van de in 1231 gestorven H. Elisabeth van Thüringen.²⁰ Een opvallend kenmerk alhier is het klaverbladkoor bestaande uit drie vijfzijdige absiden die onder andere plaats bieden aan het mausoleum van de heilige. Ook in Arnhem heeft de koorpartij een dergelijke vorm doordat het koor geflankeerd wordt door de driezijdige bijruimtes. In dit opzicht is er bovendien een overeenkomst met zeker twee Nederlandse voorbeelden, namelijk de Munsterkerk te Roermond en de abdijkerk van Rolduc, in beide gevallen gerestaureerd door Pierre Cuypers (respectievelijk in 1863-1889 en 1891-1902).²¹ Beide kerken hebben een koor met drie absiden en herbergen een stichterstombe. Het koor te Rolduc is door Cuypers gereconstrueerd. In de klaverbladvormige crypte hieronder plaatste hij in 1897 een door hemzelf ontworpen tombe. In Roermond staat de tombe centraal in de viering bij het koor. Bij vergelijking van genoemde drie voorbeelden met de E.G.-kapel is telkens de relatie zichtbaar met een graf- of rouwfunctie. Immers, Boerbooms situeerde direct onder het koor de rouwruimte van het ziekenhuis. Alhoewel er verschillende meningen bestaan over de betekenis van een klaverbladkoor is de meest benadrukte die van de verwijzing naar de H. Grafkerk te Jeruzalem. Architect Cuypers was goed op de hoogte van deze betekenis. Verondersteld mag worden dat ook Boerbooms de symbolische waarde kende. In Arnhem vertaalde hij dit principe in een vijfzijdige koorruimte die geflankeerd wordt door driezijdige bijruimtes. Aan de binnenzijde hebben deze een gesloten karakter maar aan de buitenzijde accentueren ze tezamen met de koorruimte een drie-absidiale opbouw die gezien kan worden als een vertaling van het klaverbladkoor. Dit leidt tot de conclusie dat Boerbooms zich te Arnhem bij de combinatie van de betreffende opbouw met een zich onder het koor bevindende rouwruimte waarschijnlijk heeft laten leiden door de middeleeuwse betekenis van een dergelijk koor. Bovendien kon hij verwijzen naar de grafkerk van de H. Elisabeth onder wier patrocinium het Arnhemse ziekenhuis geplaatst was. Wanneer men vervolgens let op de thematiek van het hoogaltaar waarop de kalkstenen beelden stonden van Elisabeth en Franciscus, dan culmineerde deze betekenis in de offerande.²² Op de plek waar dagelijks het lijden en sterven van Christus herdacht werd, traden genoemde heiligen permanent op als de eeuwige getuigen in wier geest de Franciscanessen voortdurend hun taak als ziekenzusters uitoefenden.

Boerbooms' ontwerp toont nog enige andere overeenkomsten met de Elisabethkirche. In beide gevallen gaat het om een hallenkerk. Te Marburg sluiten net als in Arnhem de zijbeuken via dwarsgeplaatste schilddakvormige steekkappen aan op het schipdak. In Arnhem zijn er aan iedere zijde van de kapel vijf, corresponderende met het aantal venstertraveeën. Tot in de 19de eeuw was dit ook te Marburg zo (daarna aan iedere zijde drie steekkappen). De Marburger kerk bestaat niet uit een beneden- en bovenkerk maar wordt net als te

Arnhem aan de noord- en zuidzijde alsmede bij de koorpartij bepaald door dubbele, boven elkaar geplaatste vensterrijen. Bij de E.G.-kapel zijn ze alleen aan de buitenzijde als zodanig te ervaren omdat de benedenrij dient ter verlichting van de onderbouw.²³ Voorts dient gewezen te worden op overeenkomsten met de Marburger Schloßkapelle die gebouwd werd door een dochter van de H. Elisabeth.²⁴ Deze kapel die zich op de tweede verdieping van het slot bevindt, bestaat uit een centraalbouw met een vijfzijdige oostelijke en westelijke absis alsmede een driezijdige absis (op consoles) in noord en zuid. Aan de westzijde sluit ze aan op een rechthoekige ruimte waardoor de westabsis aan de buitenzijde niet herkenbaar is.

Via beide voorbeelden zijn overeenkomsten te zien met kerken die gerelateerd zijn aan de Elisabeththematiek. Bij de opdracht die Boerbooms kreeg moet benadrukt zijn dat op krachtige wijze uiting gegeven zou worden aan de betekenis van deze heilige. Elisabeth geldt als de liefdadigheidsheilige bij uitstek, maar bovendien had zij te Marburg als Derde Ordellinge van de H. Franciscus een ziekenhuis gesticht dat onder diens patronaat geplaatst werd. Vanuit dezelfde spiritualiteit traden ook de Franciscanessen van Münster op wier

Afb.9. De stervende Franciscus zegent Assisi, raam waarschijnlijk uit 1885 (coll. auteur).

moederhuis verbonden was aan een Franciscushospitaal. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat ze de Elisabetherinnen genoemd zouden worden in navolging van de zustercongregaties die zich naar het voorbeeld van Elisabeth als Derde Ordelingen van Franciscus richtten op de ziekenzorg. De ordekleiding van de congregatie uit Münster was gebaseerd op die van de Elisabetherinnen van Essen.²⁵ Tegen deze achtergrond werd Boerbooms' kapel de sublieme visualisering van de door de franciscaanse geest bepaalde voorbeeldfunctie van Elisabeth van Thüringen. Niet voor niets werd in de oprichtingsacte van de Stichting E.G. uit 1884 vermeld dat voor alle "*levende en overleden beschermers en weldoeners jaarlijks op of omstreeks den feestdag der Heilige Elisabeth in de Kapel van het gesticht eene plechtige Heilige Mis opgedragen wordt.*"²⁶ Het bovenlicht van de hoofdingang werd voorzien van een glas-in-loodvoorstelling van de heilige.²⁷ De kapel was gewijd aan Franciscus. In 1894 deed bestuursvoorzitter Schoemaker het verzoek aan de aartsbisschop om in het vervolg de Portiuncula-aflaat te mogen verlenen. Deze aflaat speelt een grote rol binnen de franciscaanse spiritualiteit. Het verzoek werd ingewilligd.²⁸ Tenslotte dient wederom gewezen te worden op de betekenis van moeder-overste Valentia (zie ook noot¹⁴). In de verschillende berichten bij haar overlijden in 1917 wordt ze getypeerd als een beminnelijke religieuze met een niet aflatende zorg voor patiënten en medezusters, vooral voor de armere zieken. Een en ander sluit nauw aan bij de handelwijze van de H. Elisabeth. De overste moet een grote rol gespeeld hebben bij de gedachtengang over de vormgeving van het godshuis.²⁹

De beglazing

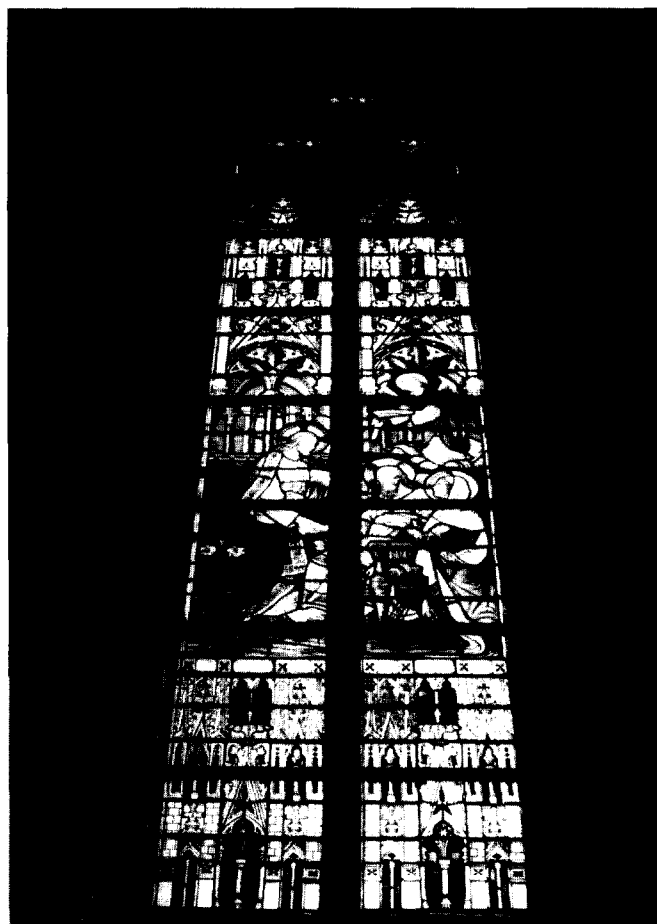
De kapel kreeg binnen de zijbeuken hoofdzakelijk sobere glas-in-loodbeglazing. In de diverse bijruimtes werd decoratief glas-in-lood toegepast met Jugendstilverval. De vensters binnen de koorpartij en de westelijke sluitingswanden van de zijbeuken alsmede het linker venster in de noordelijke zijbeuk werden voorzien van gebrandschilderde ramen. In de koorpartij verbeelden ze: Christus in de Hof van Olijven, de Calva-

Afb.10. Devotieprentje naar het schilderij van Benouville (coll. auteur).

riescène, Christus' Hemelvaart (centrale vensters); het Rozenwonder van de H. Elisabeth van Thüringen, Elisabeth verzorgt de zieken, de verjaging van Elisabeth (zijwanden); de stervende Franciscus zegent Assisi (zuidelijke zijwand). Binnen de westelijke zijbeukvensters worden de Presentatie van Maria en het Sterfbed van de H. Jozef voorgesteld. Het tiende venster verbeeldt de Barmhartige Christus met zieken en armen alsmede een Franciscaners van Münster en een priester in stola en superplie. De keuze van deze onderwerpen ligt voor de hand. De centrale koorramen illustreren de functie van het hoogaltaar. Op dezelfde wijze staan het Maria- en Jozefraam ten dienste van de aan deze heiligen gewijde altaren die binnen de zijbeuken geplaatst waren. De overige ramen hebben betrekking op de betekenis van het ziekenhuis, de Franciscanessen en de patronen van ziekenhuis en kapel. De voorstellingen zijn opgenomen binnen neogotische architectuurdecoratie en overwegend voorzien van tekstbanden. Het bekende atelier Nicolas uit Roermond maakte de ramen en voorzag het merendeel van ateliersignatuur en datering.³⁰

De drie eerstgenoemde exemplaren dateren van 1883 en waren oorspronkelijk geplaatst in het koor van de kapel van het oude E.G. Ze werden geschonken door jonkheer Ralph Tindal en zijn vrouw, de baronesse Aloysia van Lamsweerde

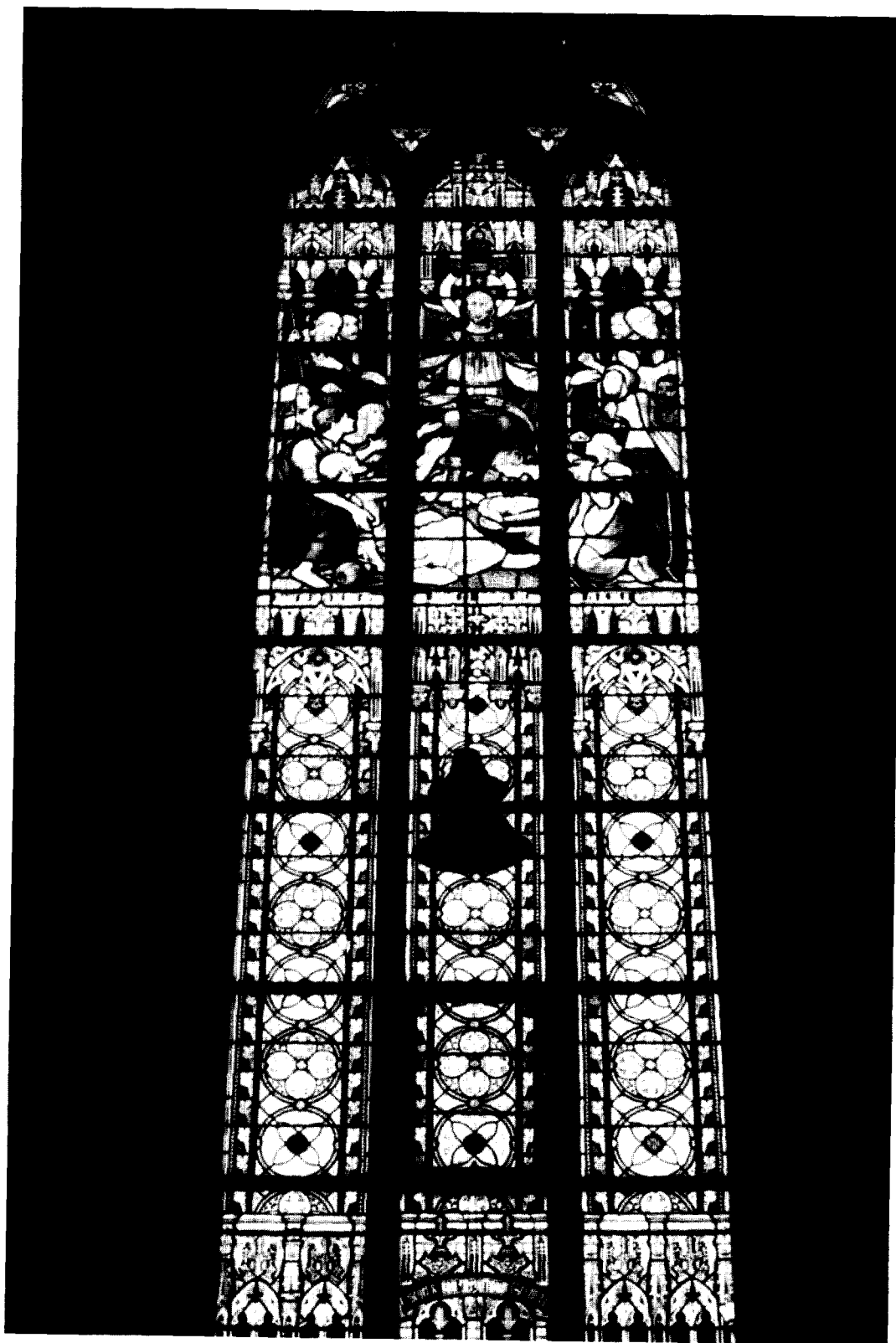

Afb.11. Het sterfbed van de H. Jozef, raam uit 1910 (coll. auteur).

wier alliantiewapen onderaan op de ramen afgebeeld staat.³¹ Aanleiding was het zilveren pastoorsjubileum van de stichter van het E.G. Blijkens de bewaard gebleven correspondentie werden ze in vrij korte tijd vervaardigd. Op 12 juni 1883 vroeg Van Basten-Batenburg Nicolas om eens langs te komen "om de localiteit op te nemen en de voorstelling af te

Afb.12. Ontwerptekening van Het sterfbed van de H. Jozef (coll. SHCM).

Afb.13. De Barmhartige Christus, raam waarschijnlijk uit 1883 (coll. auteur).

Afb.14. Detailopname van de tegelvloer in het priesterkoor
(coll. Monumenten Advies Bureau, Nijmegen).

spreken." Reeds op 4 oktober kon hij in een volgende brief mededelen: "*De geleverde ramen in het S. Elisabeths-gasthuis bevallen zeer goed.*"³² Bij de verkoop van het oude E.G. in 1894 werd bepaald dat "*de beschilderde ramen eigendom van ons Bestuur blijven.*"³³ Nadat ze gedemonteerd waren werden ze in bewaring gegeven bij het atelier Nicolas om pas in 1905, na enige reparaties en aanpassingen, herplaatst te worden.³⁴ In hetzelfde jaar werden de vier overige koorramen en het raam binnen de noordelijke zijbeukwand geplaatst. Deze waren een geschenk van mejuffrouw G. Schmitz hetgeen op de ramen vermeld staat. Ook deze exemplaren moeten afkomstig zijn uit de oude kapel. Ze dateren dan uit 1883/1885.³⁵ De ramen binnen de westelijke zijbeukwanden dateren uit 1910. Het is niet bekend door wie deze geschonken zijn.

Het feit dat de Arnhemse opdrachtgevers hun keuze lieten vallen op het Roermondse atelier is niet opvallend, immers reeds in 1879 werd het bedrijf getypeerd als één van de bekwaamste in Europa. Bovendien was Van Basten-Batenburg al in 1864 bij de keuze van een glazenier voor de ramen in zijn in aanbouw zijnde Eusebiuskerk door de bisschop van Münster, mgr. Müller, met nadruk gewezen op de kwaliteiten

van dit atelier (zie ook noot 3). De ramen sluiten stilistisch gezien aan bij de gebruikelijke ontwikkelingen binnen de kerkelijke glazenierskunst in het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw. Typerend is de nauwgezette registratie van de afgebeelde onderwerpen. De traditionele stijl toont de invloed van de Nazarener schilderrichting die een grote rol speelde in Oostenrijk en Duitsland. Zoals blijkt uit het *Groot Registerboek* van het atelier werden de ramen ontworpen door Stahl.³⁶ Hij is één van de vele Duitse ontwerpers die bij Nicolas in dienst waren. Alhoewel Stahl één van de belangrijkste ontwerpers was, is juist over hem vrij weinig bekend. In ieder geval is hij werkzaam geweest in München. Zoals gebruikelijk binnen de toenmalige atelierpraktijk richtte ook hij zich vaak op reeds bestaande voorbeelden. Bekend is zijn navolging van werk van de Nazarener Edward Jakob von Steinle.³⁷

Stahls ontwerp voor het raam met de voorstelling van de stervende Franciscus die vanaf een draagbaar Assisi zegent is een vrije variant op de vaak gereproduceerde voorstelling met hetzelfde onderwerp van de hand van de Franse schilder François-Léon Benouville uit 1853. Deze baseerde zich op zijn beurt op de Oostenrijker Anton Bachmechner.³⁸ Binnen

het werk van Benouville zegent de liggende Franciscus die links binnen de voorstelling geplaatst is, de op de achtergrond zichtbare stad Assisi. De heilige wordt omringd door zijn medebroeders die in hun houding eveneens gericht zijn op de stad. Te Arnhem is het onderwerp op een vergelijkbare wijze voorgesteld maar concentreren de medebroeders zich eerder op Franciscus zelf. Bovendien nadert rechts een in stola en koormantel gehulde geestelijke.

Het raam met de Calvarievoorstelling toont overeenkomsten met een lichtdruk in één van de voorbeeldenboeken die binnen het atelier Nicolas gebruikt werden.³⁹ Alhoewel er enige verschillen te zien zijn bevindt zich in beide gevallen in het linker raamvak de gekruisigde Christus met de knielende Maria Magdalena en zijn binnen het rechter vak de staande Maria en Johannes te zien.

Eén van de meest gangbare ontwerpen binnen het Roermondse atelier betreft de voorstelling van Christus in de Hof van Olijven die slechts met enige detailwijzigingen vaak herhaald werd. Zo komt het Arnhemse resultaat overeen met ramen in de St.-Dionysiuskerk (Heike) te Tilburg en de St.-Antonius Abt te Nijmegen-Neerbosch.⁴⁰ Deze exemplaren dateren uit respectievelijk 1918 en 1923 en werden eveneens ontworpen door Stahl. Telkens is Christus geknield voorgesteld aan de ene zijde van de voorstelling en wordt hem door een in tegenovergestelde richting naderende engel de lijdenskelk overhandigd. De verschillen hebben onder andere betrekking op het aantal apostelen dat afgebeeld is of de wijze waarop de wolken bij de engel weergegeven zijn.

Voor zover bekend bleef slechts van het raam met het Sterfbed van de H. Jozef de ontwerp-tekening bewaard, zie afb. 12.⁴¹ Stahl plaatste links de staande Christusfiguur die zich richt op zijn voedstervader die rechts als een oude grijsaard zittend weergegeven is op een stoel. De knielende Maria plaatste hij uiterst rechts. Hierboven nadert een engel met zegekrans. De compositie is zowel in de tekening als in het raam te zien. Wanneer men deze echter in de detailuitvoering met elkaar vergelijkt dan valt een belangrijke wijziging op die meer betekenis heeft dan de aanpassingen in de zin van kleuren en attributen. Op de ontwerp-tekening plaatste Stahl Maria zodanig bij haar stervende echtgenoot dat zij Jozef aankijkt. Haar handen heeft ze gevouwen in gebedshouding. Binnen het raam heeft ze met haar handen de linkerhand van Jozef vastgenomen en is haar blik gericht op Christus. Logischerwijs moest het ontwerp aangepast worden: zelfs bij het sterfbed van haar man dient Maria zich volledig bewust te zijn van de heilsbetekenis van haar zoon, aan wie zij nu haar stervende echtgenoot toevertrouwt. De aanpassing is mogelijk toegepast op verzoek van de opdrachtgever en geeft aan dat nauwlettend gelet is op de theologische juistheid van het te vervaardigen raam.

Epiloog

De kapel van het Arnhemse E.G. wijkt af van gebruikelijke gestichtskapellen die eerder beantwoorden aan een gestan-

daardiseerde uitvoering in de vorm van een eenbeukig schip met zadeldak en veelal zonder onderbouw.⁴² Ze voldoet in allerlei opzichten aan de idealen die gesteld werden om een waardig godshuis te realiseren. Reeds het interieur sluit aan bij de behoefte om de kapel tot een afspiegeling van het 'hemelse Jeruzalem' te maken. Dit blijkt uit het gebruik van kostbaar grijs graniet voor de zuilen en kolonnetten maar ook uit de toepassing van decoratieve tegelvloeren (in het koor met symbolische motieven) waardoor het lijkt alsof de gehele ruimte voorzien is van mozaïek. Een dergelijke bevloering sluit aan bij de theorie van neogotici om het karakter van middeleeuwse kerkvloeren te doen herleven. Diverse deuren met briefpanelen en sierbeslag alsmede de decoratieve vormgeving van de zangtribune accentueren het rijke karakter nog eens extra.⁴³ Het gebrandschilderde glas-in-lood zorgt voor de vereiste 'transcendentaal bepaalde lichtinval' zoals in de middeleeuwse kerken.

Aan de buitenzijde valt de kunststenen detaillering op die afwijkt van Boerbooms' meer gebruikelijke en soberder baksteenbenadrukking. Voorts beantwoordt ook het exterieur aan de idealen van de christelijke kerkenbouw. De kapel ligt vrijstaand op het ziekenhuisterrein. Ze sluit slechts aan één zijde, via een verbindingsgang, aan op het gasthuis. Door de aanwezigheid van een onderbouw is ze hooggelegen waardoor het omringende terrein gedomineerd wordt door de 'berg Gods'. Deze blijft afgezonderd van alles wat onwaardig zou kunnen zijn ten opzichte van een godshuis. Hierdoor beantwoordt Boerbooms' creatie aan de ideeën die bijvoorbeeld terug te vinden zijn in *Die Kunst im Dienste der Kirche* van G. Jakob waarvan de eerste druk verscheen in 1857. Ook Pierre Cuypers hanteerde het ideaal van een vrijstaande kerk als dominant ijkpunt binnen de omgeving. Opmerkelijk is het feit dat afgeweken is van het aloude ideaal om het kerkgebouw te oriënteren op het oosten alhoewel er daartoe feitelijk voldoende ruimte aanwezig was. Wederom kan verwezen worden naar Cuypers die het als bijzonder nastrevenswaardig beschouwde dat de dominantie van een kerk geaccentueerd werd door de omringende lagere bebouwing die zich als een middeleeuwse stad schaarde aan de 'voeten' van het godshuis. In de periode dat het ontwerp getekend werd was men juist begonnen met de bouw van de arbeiderswijk Lombok aan de westzijde van het E.G..⁴⁴ Ook nu nog ondergaat men, lopende vanuit deze wijk in de richting van het ziekenhuis, de dominante werking van de ziekenhuiskapel. Aan de oostzijde was dit effect niet mogelijk geweest. Vervolgens, het waren vooral de Rijnlandse monumenten die dé inspiratiebron vormden voor de Arnhemse architect. Deze sluit zo volkomen aan bij de publicist August Reichensperger en diens *Die christlich-germanische Baukunst* uit 1845.

Boerbooms ontwierp een kapel die meer vertegenwoordigt dan slechts het bedehuis van een hospitaal. Afgezien van de architectonische kenmerken blijkt dit al uit de extreem hoge bouwkosten en de jarenlange vastberadenheid van het bestuur om het gewenste resultaat te bereiken. Vanuit zijn gedegen ervaring binnen de neogotische kerkenbouw was hij in staat de kapel de manifestatie te laten zijn van de wens van de op-

drachtgevers tot een monumentaal godshuis als het dominante zwaartepunt van het E.G.-complex. De waarschijnlijke inspiratie op de Elisabethkirche te Marburg en andere specifieke kerken, maakt de kapel tot een duidelijk voorbeeld van een neogotisch kerkgebouw waarvan de vormgeving in belangrijke mate bepaald is door de iconologische betekenis van de gehanteerde middeleeuwse voorbeelden.

Noten

Gebruikte afkortingen:

- GAA Gemeente Archief Arnhem
 GAR Gemeente Archief Roermond
 GFM Generaal Franciscanessen Münster
 RAU Rijks Archief Utrecht
 SHCMSociaal Historisch Centrum Maastricht

- In *De Katholieke Illustratie*, 1903, p. 389, wordt het E.G. betiteld als "een kunststuk, dat door de geneesheeren het sieraad der Nederlandsche gasthuizen genoemd wordt, en een voorbeeld, dat door de bouwmeesters bezocht wordt, wanneer zij een goed ziekenhuis willen bouwen."
- Het vroegere E.G. stond schuin tegenover de oude joodse begraafplaats (zie de plattegrond van Arnhem uit 1885). In 1894 werd het met de kapel verkocht aan dhr. Etty die het complex liet afbreken ten behoeve van de uitbreiding van zijn tuin (zie correspondentie in: archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU). Voor een afbeelding van de betreffende kapel, zie: *Ach lieve tijd* (750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en hun armen en zieken, = nr. 12), Zwolle 1983, p. 285. De geschiedenis van het E.G. wordt uitgebreid behandeld in: Leussink J., *Honderd jaar St. Elisabeths Gasthuis*, Arnhem 1984.
- Frese W. & Peters Zr. M. Albinata, *Die Kongregation der Krankenschwestern nach der Dritten Regel des hl. Franziskus Münster* (Heft 1), Münster 1985, p. 34. In genoemde publicatie wordt benadrukt dat de in naslagwerken gebruikelijke vermelding van Johann Georg Müller als ordstichter niet juist is. Deze bisschop van Münster heeft wel een grote rol gespeeld in de vroege geschiedenis van de congregatie. Van Basten-Batenburg, die gestudeerd had in Münster, had goede contacten met de in 1870 overleden prelaat (zie: *Bouwhistorisch rapport van de 'kleine' Sint Eusebiuskerk te Arnhem*, uitgevoerd door architectenbureau Valentijn & Van Traa te Helmond, 1989, p. 27. In de archiefstukken van de Eusebiusparochie wordt de naam Müller geschreven als Mulder. Zie ook: Looijenga A.J., *De Utrechtse School in de Neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde* (diss. Leiden 1991), p. 148). Een en ander zal een rol gespeeld hebben bij zijn keuze voor de betreffende congregatie. De stichting van het E.G. vond overigens plaats tegen de achtergrond van de Duitse Kulturkampf.
- Kroniekenboek E.G., archief GFM.
- Een coupon met begeleidende tekstfolder bevindt zich in: archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU.
- Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU; archief E.G., collectie GAA, en: Kroniekenboek E.G., archief GFM. De onderbouw zonder kapel is te zien in: Leussink J., o.c. (noot 2), p. 12.
- Het citaat is ontleend aan: Verhoeven B., *St. Elisabeth's Gasthuis 1961*, Arnhem 1961, p. 25. Over Van de Wetering zie ook: Rogier L.J. & De Rooy N., *In vrijheid herboren katholiek Nederland 1853-1953*, 's-Gravenhage 1953.
- Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU, en: archief E.G., collectie GAA. Het citaat is ontleend aan de correspondentie binnen laatstgenoemd archief.
- Archief E.G., collectie GAA. Citaat ontleend aan notulenboek E.G. Het is niet duidelijk of de gemetselde kolommen volgens het plan van Boerbooms waren of een bezuinigingsaanpassing van Welsing.
- Archief E.G., collectie GAA. Citaat ontleend aan notulenboek E.G. Over het financiële wanbeleid wordt uitgebreid gesproken in: Duffhues A., *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20ste eeuw* (diss. Nijmegen 1991), Baarn 1991, pp. 276 & 278. Met dank aan A.G. Schulte.
- Archief E.G., collectie GAA, en: archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU. De kerk te Baarn is de H. Nicolaas, door W.G. Welsing. Zie: Kalf J., *De katholieke kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, pp. 45-46.
- Kroniekenboek E.G., archief GFM. Abusievelijk wordt hier de naam van mgr. Brouwer vermeld als Brauwer. Zie voorts archief E.G., collectie GAA. Citaat ontleend aan genoemd kroniekenboek.
- Zie *De Arnhemse Courant* van 8 en 9 februari 1906.
- Bij de regelmatige verfraaiing en verbetering van kapel en ziekenhuis werd een grote rol gespeeld door moeder-overste Valentia (als eerste overste aan het gasthuis verbonden vanaf 1878 tot 1915). Doordat er geen overleg gevoerd werd met het bestuur ontstonden wederom schulden. Omtrent het optreden van de overste wordt in de notulenboeken gesproken van een "bijna ontembare zucht". In 1907 bestonden er zelfs plannen om haar te laten vervangen. Zie: archief E.G., collectie GAA.
- De schilderijen, waarschijnlijk eveneens door Wijnand Geraedts, zijn omstreeks de jaren '50-'60 witgekalkt. In deze periode verdween ook het merendeel van de inventaris (vermoedelijk in hoofdzaak vervaardigd door F.W. Mengelberg). Een aantal objecten (waaronder Mariabeeld, corpus triomfkruis en kruiswegstaties) ligt opgeslagen in het Rijnstateziekenhuis te Arnhem. Met dank aan M. de Groen en medewerkers. Tevens dank aan J. Leussink.
- Lange tijd bestond er onduidelijkheid over het auteurschap van de kapel. W. Lavooij, in: *Gebouwd in Arnhem. Jongere bouwkunst vanaf 1840*, Zutphen 1990, pp. 66-67, schrijft de kapel toe aan Welsing. Binnen het bericht over de inwijding in: *Katholiek Zondagsblad voor Arnhem en Omstreken*, jrg. 25 (1906), nr. 17 (29 april), p. 6, staat onomwonden vermeld dat Welsing de kapel bouwde naar het ontwerp van Boerbooms. Dit blijkt ook uit diverse aantekeningen in de notulenboeken van het E.G. (hierin staat bovendien dat Welsing de tekeningen moest voorleggen aan architect Joseph Cuypers). Zie: archief E.G., collectie GAA. Voorts dient gewezen te worden op de nauwgezette eenheid van de kapel en de nog door Boerbooms voltooide onderbouw. Diens tekeningen zijn helaas niet traceerbaar. De door Welsing gesigneerde blauwdrukken (gedateerd 5 november 1904) bevinden zich in de collectie GAA. Het bestek (januari 1901) bevindt zich in: archief E.G., collectie GAA.
- Rosenberg H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, pp. 60 & 93; *De Arnhemse Courant*, 11 & 13 juli 1899; *Architectura*, jrg. 7 (1899), nr. 28 (15 juli); *De Opmerker*, jrg. 34 (1899), nr. 28 (15 juli); *Katholiek Zondagsblad voor Arnhem en Omstreken*, jrg. 18 (1899), nr. 29 (16 juli), pp. 5-6. Citaat ontleend aan genoemd nummer van *Architectura*.
- Zie: Trier E. & Weyres W., *Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland Architektur I* (Band I), Düsseldorf 1980. Interessant is de gelijkenis van de bijruimtes van het Arnhemse koor met die van de koorpartij van de midden 19de-eeuwse Apollinariskerk in Remagen, zie afb. 4 (p. 38) in genoemde publicatie.
- Door het brede middenschip was er bovendien voldoende ruimte voor een ongehinderd zicht op het hoogaltaar (een eis welke reeds in het midden van de 19de eeuw gepropageerd werd door A. Reichensperger). De zijbeuken fungeerden als ruime loopgangen. Een vergelijkbare ruimtegeleding heeft de crypte van de in de vorige noot genoemde Apollinariskerk. Zie: Trier E. & Weyres W., o.c. (noot 18), afb. 7 (p. 41). Voorts kan gewezen worden op het interieur van de gotische Martinskerke in Münster.
- Arnold U. & Liebing H., *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche*, Marburg 1983; Hamann R. & Wilhelm-Kästner K., *Die Elisabethkirche zu Marburg und ihre künstlerische Nachfolge*, Marburg a/d Lahn 1924; Michler J., *Die Elisabethkirche zu Marburg in ihrer ursprünglichen Farbigeit*, Marburg 1984. Zie ook: Bandmann G., *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlijn 1951; Götz W., *Zentralbau und Zentralbautendenzen in der gotischen Architektur*, Berlijn 1968; Hartog E. den e.a. (red.), *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan den Rijn 1994 (zie hierin vooral: Aart J.J. Mekking, *Het Laatste Woord?*, pp. 219-252).
- Deijk A. van, *Romaans Nederland*, Amsterdam 1994, p. 52; Hellenberg Hubar B.C.M. van, *Van monument in de marge tot symbolische*

- architectuur, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 87 (1988), nr. 1, p. 9-20; Leeuwen A.J.C. van, *De maakbaarheid van het verleden*, Zwolle 1995, p. 50 e.v.
22. Het altaar was vervaardigd door Jungblut Sr. (archief E.G., collectie GAA). Omstreeks 1960 werden het retabel en de beelden verwijderd.
 23. De koorpartij van de Viktorsdom te Xanten heeft een vergelijkbare dubbele vensterrij. Het schip is basilicaal van opbouw. Sterke overeenkomsten qua plattegrond en steekkappen hebben Tepes hallenkerken van St.-Nicolaas te IJsselstein (1885-1887) en H. Kruisverheffing in Raalte (1891-1892; oorspronkelijk met steekkappen), allebei sterk beïnvloed door de Sct. Lamberti in Münster.
 24. Götz W., o.c. (noot 20), pp. 33-34; Hamann R. & Wilhelm-Kästner K., o.c. (noot 20), pp. 42-43.
 25. Frese W. & Peters Zr. M. Albinata, o.c. (noot 3), pp. 35 & 42; Heimbucher M., *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, Paderborn 1907 (band 2), pp. 504 & 509.
 26. Archief E.G., collectie GAA.
 27. De voorstelling is door vandalisme (als gevolg van de leegstand van ziekenhuis en kapel) zwaar vernield. Elisabeth staat afgebeeld met een arme tegen een draperie-achtergrond en aan weerskanten de wapenschilden van het aartsbisdom Utrecht en Arnhem. Met dank aan J. Leussink.
 28. Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU.
 29. Over de persoon van moeder Valentia, zie: *Katholiek Zondagsblad voor Arnhem en Omstreken*, jrg. 36 (1917), nr. 20 (20 mei); overliddensprentje; gedicht *Ein GrabsträuBlein für Mutter Valentia* (laatstgenoemde bronnen in archief GFM). A. Duffhues, o.c. (noot 10), p. 276, benadrukt de sterke samenwerking tussen de overste en penningmeester A. Sprenger bij de voorbereidingen tot de bouw van de kapel.
 30. Op het 'Olijvenraam' staat vermeld: GEREPAAREERD/FIRM. KOCKEN UTR. Dit betreft waarschijnlijk restauratie van de ramen tengevolge van opgelopen schade tijdens de slag om Arnhem in 1944 toen het E.G. middenin de frontlinie lag.
 31. Dit echtpaar stond in katholiek Arnhem bekend als gulle filantropen en weldoeners. Zie: Duffhues A., o.c. (noot 10), p. 272. Met dank aan A.G. Schulte en A. Duffhues. Jonkheer Tindal schonk in 1903 bij het zilveren vestigingsjubileum van de Franciscanessen te Arnhem een ciborie. Zie: archief E.G., collectie GAA.
 32. Correspondentie-archief Nicolas (= inkomende brieven 1882-1889), collectie C.B. Nicolas, Krimpen a/d IJssel. Met dank aan C.B. Nicolas.
 33. Archief aartsbisdom Utrecht (map E.G.), collectie RAU. Citaat ontleend aan brief d.d. 18 september 1894.
 34. Archief E.G., collectie GAA.
 35. Dit ondanks het feit dat op drie van deze ramen het jaartal 1905 aangegeven staat. In de in de tekst genoemde brief van Van Basten-Batenburg d.d. 4 oktober 1883 wordt gesproken over een gever van een nieuw raam (= raam Barmhartige Christus?). De notulen van de bestuursvergadering van 6 juli 1885 maken melding van een gever/geefster van vier ramen, zie: archief E.G., collectie GAA. Alhoewel deze niet genoemd wil worden is dit waarschijnlijk mejuffrouw Schmitz wier naam pas in 1905 op de ramen vermeld zal zijn. Voorts, met de drie centrale koorramen vormen deze vijf een eenheid die qua indeling en kleurenintensiteit afwijkt van de later gemaakte exemplaren.
 36. Archief atelier Nicolas, collectie SHCM. De naam van Stahl wordt ook vermeld met betrekking tot de ramen uit 1883 en 1885 hetgeen mijns inziens het totaalontwerp betreft en niet slechts de in 1905 verrichte aanpassingen (het registerboek vermeldt helaas geen jaartallen). Dit betekent dat zijn activiteiten voor Nicolas eerder begonnen zijn dan tot nu toe verondersteld werd (Zs. van Ruyven-Zeman plaatst zijn optreden in de periode 1900-1925, zie: Ruyven-Zeman Zs. van, *De Firma Nicolas te Roermond Glasschilderkunst uit de negentiende en vroeg-twintigste eeuw*, p. 236, in: *Publications 1996 de la société historique et archéologique dans le limbourg 'vis unita major'*, deel 132, pp. 199-273). Mogelijk gaat het om Friedrich Stahl die geboren is in 1863. Binnen genoemd archief worden de Arnhemse ramen tevens vermeld in het *Klein Registerboek*.
 37. Hoogveld C. (red.), *Glas in lood in Nederland 1817-1968*, Den Haag 1989, pp. 35-36 & 296, en: Ruyven-Zeman Zs. van, o.c. (noot 36).
 38. Pater Gerlach van 's-Hertogenbosch, Franz von Assisi, kolom 305, in: Kirschbaum E. & Braunfels W., *Lexikon der christlichen Ikonografie*, Rome/Freiburg/Basel/Wenen 1994 (band 6), kolommen 260-315. Het schilderij van Benouville bevindt zich in het Musée d'Orsay te Parijs. Een navolging is ook te zien in de Capucijnenkerk te Tilburg.
 39. Collectie GAR.
 40. Zie voor het Tilburgse raam: Hest J. van, Gids voor het gebouw en de inventaris van de Sint Dionysiuskerk, 't Heike te Tilburg, p. 79, in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jrg. 8 (1990), nr. 3, pp. 77-80 en: Hest J. van, De huidige kerk van 't Heike, p. 92, in: *ibidem*, pp. 81-94. Voor het Nijmeegse raam, zie: Kolfin E., *Het werk der geheele gemeente*, Nijmegen 1997, p. 36.
 41. Archief atelier Nicolas, collectie SHCM.
 42. Vergelijk de kapellen van het moederhuis van de Zusters van Liefde te Tilburg, het voormalige pensioonaat Nôtre-Dame-des-Ange te Beek-Ubbergen, het voormalige Ursulinenpensioonaat te Eysden.
 43. De tegelvloeren en de zangtribune zijn door vandalisme zwaar beschadigd. Vergelijking met de door Villeroy & Boch geleverde, identieke motieven bevattende vloeren in de Krijtbergkerk te Amsterdam (gelegd in 1884) en de Willibrorduskerk te Vilsteren (gelegd in 1904) leidt tot de conclusie dat ook de Arnhemse vloeren door genoemde firma geleverd werden. De vloeren te Vilsteren werden geschonken door E.G.-regent W. Cremers en zijn zoon G.P. Cremers. Met dank aan B. Gerritsen. De Amsterdamse vloeren werden ontworpen door Stolzenberg, Roermond. Zie: Lansink L. & Van Dael P., *De Nieuwe Krijtberg*, Amsterdam 1993, p. 61. Villeroy & Boch (in Mettlach bij Trier, vandaar 'Mettlacher tegels') was een belangrijke leverancier van mozaïekvloeren en leverde bijvoorbeeld ook de koorvloeren in de Keulse Dom. Zie: Springer P., *Das Fußbodenmosaik im Chor des Domes*, p. 373, in: Borger H. (uitg.), *Der Kölner Dom im Jahrhundert seiner Vollendung* (Band I.), Keulen 1980. Zie ook: Looijenga A.J., o.c. (noot 3), p. 366.
 44. Lavooij W., o.c. (noot 16), pp. 67-70.
- De afgebeelde plattegronden zijn (deels bewerkt) ontleend aan: Wiebing G. & Bouman J.W., *Herinrichting E.G.-terrein Arnhem*, (afstudeeronderzoek T.U. Delft), Delft 1988 = E.G.-kapel Michler J., o.c. (noot 20) = Elisabethkirche Marburg
- Een speciaal woord van dank aan C.J. Frank, F. Haans, F. van de Poel, C. Seebach, P. Verkaik, T. Zwanikken en de Franciscanessen van Münster.

SIGNALEMENTEN

W. Addis, *Structural and civil engineering*, Aldershot 1998/99
ISBN 0 86078 761 3

A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studies en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken*, Leuven 1998
ISBN 90 6186 899 8

M. Bohm, *Architektur und Stadtkörper. Zur Kontinuität des Urbanen in Raum und Zeit*, Berlin 1998
ISBN 3 7861 1811 6

C. Boschman-Aarnoudse, *Het Sint Jans Gasthuis te Hoorn. Den Oudtgeworden Mensch, die men in dit laat wonen*, [Bouwhistorisch Reeks Hoorn 8], Hoorn 1998

L. Dhondt, J.Chr. Hubert, Chr. Vachandez, J.F. van Cleven, D. van de Vijver, *18de-eeuwse Architectuur in België. Laatbarok-rococo-neoclassicisme*, Tiel 1998 (224 pag's.).
ISBN 90 209 3356 6

B.G.J. Elias/F.J.W. van Kan, *De Atlas van Amersfoort*, Zaltbommel 1999
ISBN 90 288 1135 4

K. Emmens, *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk*. (Amersfortia reeks deel 11), Amersfoort 1998
ISBN 90 6109 4429 4429

J. van Es e.a., *Het laatste meesterwerk van Hendrik Petrus Berlage. Bouw, transformatie en restauratie van het Gemeentemuseum Den Haag*, Zwolle 1999
ISBN 90 400 9344x

L. Fairbairn, *Italian Renaissance drawings (2 vols.)*, Londen 1999
ISBN 1 898592 13 6

K. Göinga, *Overijssel voor ontdekkers. Kastelen, havezaten, buitenplaatsen*, Zwolle 1999
ISBN 90 400 9311 3

J.N.A. Groenendijk, *'De Ruijterwaard' geschiedenis van de steenfabriek in Gameren 1860-1982*, Zaltbommel 1998
ISBN 90 288 1133 8

B. van der Herten, *Het Brugse Vrije in beeld. De Grote Kaart geschilderd door Pieter Pourbus (1571) en gekopieerd door Pieter Claeissens (1601)*, Alphen aan den Rijn 1998
90 6186 880 7

G.W. van Herwaarden e.a., *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg 1998*, Zwolle/Zeist 1998
ISBN 90 400 9262 1

H. Janse, *Van Aaks tot Zwei*, Den Haag 1998
ISBN 90 12 08675 2

H. Janse, *Houten huizen. Een unieke bouwwijze in Noord-Holland*, Zaltbommel 1999
ISBN 90 288 4367 1 (7de druk)

W. Klooster, *The Dutch in the Americas 1600 - 1800*, Providence 1997
ISBN 0 916617 50 5

T. de Kruijff [red.], *Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Deel Limburg*, Zutphen 1999
ISBN 90 5730 0048 6

M. Martin, *Tussen traditie en vernieuwing. Ruimtelijke transformaties van Maastricht, 1650-1905*, Zwolle/Zeist 1999
ISBN 90 400 9323 7

E.E. van Mensch/C.M. Abrahamse, *De Atlas van Hilversum*, Zaltbommel 1999
ISBN 90 288 1137 0

M. Overbeek, *Nederlands industrieel erfgoed in beeld*, Zaltbommel 1998
ISBN 90 288 1140 0

P.C. Ritsema van Eck, *Gebrandschilderde ruitjes uit de Nederlanden, 1480-1560*, Zwolle 1999
ISBN 90 400 9341 5

S. Schillemans/K. Kornaat, *De Atlas van Delft*, Zaltbommel 1999
ISBN 90 288 1136 2

A.G. Schulte/A.A.M. Warffemius, *Landgoed Sint-Gerlach. Kruispunt van culturen in het Land van Valkenburg*, Zaltbommel/Zeist 1999
ISBN 90 400 9249 4

A van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813 [deel 1]*, Zwolle 1999
ISBN 90 400 9349 0

B.I. Sens, *Jonge bouwkunst geselecteerd; Rijksmonumenten in Zeeland 1850-1945*, Goes 1998
ISBN 90 721 3892 9

E. Tahon, *Lancelot Blondeel in Brugge*, Brugge 1998
ISBN 90 74377 81 5

H. Vlieghe, *Flemish art and architecture, 1585-1700*, New Haven 1998
ISBN 0 300 07038 1

De Sint Walburgiskerk in Zutphen. Monumenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk, Zutphen 1999
ISBN 90 5730 041 9

A. Weijts, *Staatsmijn Beatrix in beeld*, Zaltbommel 1998
ISBN 90 288 1117 6

R. Wittkower, *Art and architecture in Italy, 1600-1750 (3 vols.)* [rev. by J. Montague and J. Connors], New Haven 1999
ISBN 0 300 07890 0

M. van Zanten, *Orgelluiken, Traditie en iconografie*. [proefschrift] Zutphen 1999
ISBN 90 5730 025 7

PUBLICATIES

E.J. Haslinghuis - H. Janse, **Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie**. Primavera Pers (Leiden), 1997, ISBN 90.74310.33.8, f 125,-, 644 pagina's.

De in 1997 verschenen derde druk van wat in de wandeling nog steeds "Haslinghuis" heet naar de bekende kunsthistoricus, is een onmisbaar standaardwerk. Er mogen daarom hoge eisen aan gesteld worden. Herman Janse had een herkenbaar aandeel in de tweede druk uit 1986, een groepsproduct. De derde, sterk uitgebreide druk bewerkte hij alleen en deze heet nu terecht "Haslinghuis-Janse".

Boeiend is de ontwikkeling van het boek van primair kunsthistorisch georiënteerd werk naar een algemener bruikbaar boek door de genomen invloed van de geschiedenis van de bouwtechniek. Het slaat zo een brug tussen de architectuurhistorie en de bouwhistorie, beide terecht in de ondertitel vermeld.

De literatuurvermeldingen zijn door Janse aangevuld en gemoderniseerd. Dat is niet alleen als bronvermelding nodig, maar zeker ook van groot belang om verdere uitdieping van een onderwerp mogelijk te maken.

In vele publicaties toonde Janse reeds zijn didactische vaardigheden. Bij veel begrippen staat ook nu weer een afbeelding in zijn zo kenmerkende "handschrift", vaak letterlijk voorzien van zijn handschrift. Dat ook daarin, zoals hij zegt, "helaas" de nieuwe spelling doorgevoerd moest worden, is tot op de kaft van het boek te zien bij de "hane(n)balk". In het algemeen beantwoorden de tekeningen uitstekend aan hun doel: de verbeelding waar de verwoording wel te kort moet schieten. Verbetering is soms toch gewenst: hoewel er nauwelijks een simpeler tekening te bedenken valt, kloppen bij *klezoor* de verhoudingen van de getekende bakstenen niet. Evenals in de vorige druk lijkt de *klezoor* uit een klisklezoor te komen en de klisklezoor uit een halve steen.

Een bouwkundig woordenboek moet begrippen helder definiëren, synoniemen aangeven en verschillende begrippen ten opzichte van elkaar afgrenzen. Het boek voldoet op dat punt niet steeds even goed. In het voorwoord schrijft Janse over de nieuwe druk: "Trefwoorden, omschrijvingen en verwijzingen zijn beter op elkaar afgestemd". Ongetwijfeld zijn op dit gebied slordigheden uit de vorige druk hersteld, maar zeker niet alle. In de nieuwe druk wordt voor het eerst het begrip *zadeldak* echt gedefinieerd, maar de toevoeging "Komt veel voor op eenvoudige kerktorens en op de oudste standerdmolens" gaat nog steeds voorbij aan het feit dat het hier over de vroeger meest voorkomende dakvorm gaat.

Van groot belang is het maken van onderscheid tussen verwante begrippen en synoniemen. Misverstanden worden voorkomen wanneer voor één term wordt gekozen. Zo wordt terecht bij het bekende begrip "crête" alleen een verwijzing gegeven naar het minder bekende *vorstkam*, een keuze die Janse's goede recht is. Een verwijzing bij het eveneens regelmatig gebruikte synoniem "dakkam" was overigens ook wel wenselijk geweest. Minder helder is de situatie bij *topgevel*: "gevel met een bekroning aan de korte zijde van een gebouw. De gevellijn volgt het min of meer driehoekige dak". Een *puntgevel* wordt omschreven als een "gevel waarvan de top driehoekig is"; deze voldoet dus aan de definitie van een topgevel. Beide begrippen worden niet zelden, ten onrechte, als synoniemen gehanteerd. Toch is een tuit-, trap-, klok- of halsgevel ook een topgevel, al blijkt dat onder *gevel* niet: het begrip topgevel wordt er helaas niet genoemd. Bij de topgevel zou een kleine aanpassing voldoende zijn, gevolgd

door een verwijzing: "De gevellijn volgt in grote lijnen het min of meer driehoekige dak; voor diverse vormen zie bij *gevel*". Dat bij het omschrijven en afperken van begrippen wel eens meer een steekje valt, is niet altijd snel te doorzien. De begrippen *steekgewelf*, *troggewelf* en *segmentgewelf* worden soms dubbelzinnig gebruikt, evenals overigens in de door Janse geraadpleegde bronnen. Hier had voor de auteur een goede kans gelegen om een einde aan de verwarring te maken, door de knoop door te hakken en de zaak met enkele heldere definities te vereenvoudigen.

Het gebruik van een boek als "Haslinghuis-Janse" staat of valt met de kruisverwijzingen. Dat de naam *Maarten (Vos)* voor een leisoort, niet van een persoonsnaam afgeleid is, maar een verbastering van Fosse (groeve) Martin, is leuk om te weten. Onder het trefwoord *Lei* wordt ook naar deze term verwezen, daardoor is Maarten vindbaar voor wie hem niet kent. *Singi, balken van* blijkt een verbastering uit 1368 van "balken uit Chiny". Dit is interessant, maar het oog moet er toevallig op vallen, de term is niet te vinden via *Chiny*, want dat trefwoord ontbreekt. Het komt ook niet terug bij *balk of hout*, waar het in deze context meer zin zou hebben gehad. Trouwens, namen van houtsoorten, zowel als aanduiding van de hout-leverende boomsoort als namen die naar herkomst verwijzen – zoals *Singi* – zouden een eigen overkoepelend lemma verdienen: via *houtsoort* kan dan een koppeling gelegd worden met tal van nu verborgen wetenswaardigheden. Oude termen komen het best tot hun recht bij de hoofdleemmas. Slechts een verwijzing daarnaar bij de oude naam maakt het boek gestructureerder. Voor de lezer zijn de "bestekvondsten" leuk, en nuttig zijn ze ongetwijfeld ook. Maar is het eind niet zoek met het opnemen ervan in een handboek voor vandaag de dag? Het voorwoord legt verband tussen de toenemende aandacht voor de bouwhistorie en het in "Haslinghuis-Janse" opnemen van meer historische termen: dat is te kort door de bocht. De huidige term voor een oude bouwwijze is primair voor de beschrijving van een gebouw, de archaïsche benaming alleen voor de bestudering van papieren bronnen erover. Het belang van de oude termen wordt hiermee niet bestreden, maar de redelijk willekeurige selectie in "Haslinghuis" wel.

Dat een andere oplossing mogelijk is, suggereert Janse in zijn voorwoord al met betrekking tot molens. Over dit onderwerp is nu wel een selectie van termen toegevoegd, maar voor nog meer informatie hierover zou een aparte uitgave over dit onderwerp nodig zijn. In feite volgde Janse deze oplossing ook in zijn zojuist verschenen gereedschappenlexicon *Van aaks tot zweep*. Een schat aan informatie, waarvan terecht slechts een selectie in de "Haslinghuis" is opgenomen. Sterker nog: over de schaven is zelfs in het gereedschappen-naslagwerk niet het laatste woord gezegd: er komt daarover binnenkort een apart boek uit. Kortom: sommige deelgebieden verdienen een eigen boek. Het overhevelen van een groot deel van de al eeuwen in onbruik geraakte termen naar een apart boek – liefst een heel dik boek – zou ruimte scheppen voor dat wat nu gemist wordt door plaatsgebrek. Hierbij valt met name te denken aan de jongere bouwkunst. Een tekening van bijvoorbeeld een Jugendstil-gevel met benamingen voor de meest voorkomende sierelementen wordt bij de explosief gegroeide belangstelling als gevolg van het Monumenten Selectieproject (MSP) node gemist. In samenwerking met een Vlaamse vakgenoot had het boek nog belangrijk aan grensoverschrijdende waarde kunnen winnen. Daarnaast is – ook al onder invloed van het MSP – het platteland meer in het gezichtsveld van de vroeger zo stadsgerichte monumentenzorg terecht gekomen. Het bezwaar tegen "Haslinghuis-Janse" is, wat dit betreft, niet een gebrek aan aandacht voor de boerderijbouw, maar de beperkte keuze in de vermelde termen. De deskundige instantie op dit vakgebied is nog altijd de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO). Deze heeft, na een beknoptere uitgave, in 1996 een standaardwerk over de terminologie van historische hout-

constructies uitgegeven. Hierin is, niet lichtvaardig, gekozen voor het construeren van nieuwe woorden waar de bestaande begrippen door plaatselijk afwijkend gebruik tot verwarring zouden kunnen leiden. Waarom Janse deze keuze niet volgt, verantwoordt hij in zijn voorwoord. Maar het vaak ontbreken van verwijzingen van die veel gebruikte termen naar de zijne vormt nu een gemis.

Het lijkt inherent aan een alfabetisch naslagwerk: het is bijna onmogelijk een "hanenbalk" te vinden, zonder de naam ervan te kennen. De naam van "zo'n houtje, weet je wel" opzoeken in *Bouwkundige termen* is als de Franse term voor "hanenbalk" opzoeken in de dictionaire Français-Neerlandais. En toch, het kan. Via de tekening onder het overkoepelende begrip *kap* is het houtje op te sporen. Hier gaat het goed, maar voor veel termen is het moeilijker om zonder hulp van een beeld bij het woord te komen. Hoe moeten de overzichtstekeningen opgespoord worden? Ze moeten òf ergens bij elkaar geplaatst worden, òf via een lijstje achterin ontsloten. Is het een idee om nu alsnog, als aanvulling, een handig boekje met dit soort overzichtstekeningen als zoekmiddel uit te brengen? Een voorbeeld van deze manier om het zoekprobleem op te lossen is te vinden in *Van aaks tot zwei*. Het boek, doorspekt met afbeeldingen, heeft uiteraard een woord-register, maar dit wordt vooraf gegaan door een beeldend register: 66 bladzijden afbeeldingen met benoemende onderschriften.

Resumerend: de nieuwe "Haslinghuis" scoort op de belangrijkste punten goed, maar er had in de laatste fase een stofkam doorheen gehaald moeten worden, om lemma's onderling beter op elkaar af te stemmen en de toegankelijkheid, zowel via woord als beeld, te vergroten. Nietemin, het verschil tussen de nieuwe versie van *Bouwkundige termen, verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* en de voorgaande drukken, getuigt van de inhoudelijke deskundigheid van de bewerkster, de bouwhistoricus Herman Janse. De verschijning in een uitstekende uitvoering mag als de kroon op zijn werk gezien worden.

Jean Penders

In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997, Jaarboek Monumentenzorg, Zwolle-Zeist 1997, 360 pp., ISBN 90-400-9996-0

De geschiedschrijving van de monumentenzorg in Nederland lijkt de afgelopen decennia in goede handen. De periode tot ca. 1975 is vanuit uiteenlopende gezichtspunten geboekstaafd door de hand van auteurs als W. Martin, J.A.C. Tillema, R. Meischke, W.F. Denslagen, I. Pey en ondergetekende. Daarnaast verschenen er verschillende samenvattende bijdragen in het *Jaarboek Monumentenzorg* van de hand van onder meer C. Peeters en M. Kuipers. De in 1996 door N. Nelissen geredigeerde bundel *Monumentenzorg. Dynamiek in behoud* beschrijft de periode tussen 1986 en 1996. Vervolgens heeft de Rijksdienst haar jaarboek in 1995 gevuld met een reeks van 13 artikelen die onder de titel *Monumenten en oorlogstijd* de monumentenzorg in de oorlogsperiode 1939-1947 beschreven.

Het jaarboek voor 1997 is wederom gevuld met maar liefst 17 artikelen over de geschiedenis van de jubilerende vijftigjarige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Deze omvatten de periode tussen 1947 en 1997 onder het motto *In dienst van het erfgoed*. Op een enkeling na zijn de auteurs allen medewerkers van de dienst, een compliment waard, want het is zeker een verdienste als medewerkers in begrijpelijke taal over hun dagelijks werk kunnen schrijven, voldoende afstand nemen van hun eigen situatie en indien nodig ook lij-

nen kunnen leggen naar de toekomst en kritische noten te plaatsen. En dat is wat in de meeste bijdragen gebeurt. Daarenboven is de keuze der onderwerpen representatief, zodat het gehele werkveld, van bestuurlijk-juridisch via architectuur- en bouwhistorisch naar ruimtelijk en stedenbouwkundig aan de orde komt. Een bevooroordeelde lezer, als ondergetekende kan zich bij voorbaat verheugen op vele honderden pagina's leesvoer over een materie die zijn sympathie heeft, terwijl hij tegelijk tussen de regels door geschiedenissen kan volgen die nimmer geboekstaafd zullen worden, tenzij een van de schrijvers zich als een tweede Voskuil gaat ontpoppen.

In een tweetal bijdragen, van D. van Laanen en J. Keesom passen de ambtelijke organisatie en reorganisatie, de veranderingen bij de zeer late instelling van de monumentenwet en de perikelen rondom centralisatie en decentralisatie de revue. Rode draad lijken eigenwijze specialisten, ambtelijk-formele houdingen en de zeer wisselende waardering van inhoudelijke deskundigheid die enige tijd leek te leiden tot het afkalven van de rol van de dienst als centraal kennisinstituut. Typerend hiervoor waren de kritiek van de Haagse Rekenkamer in 1986 en de identiteitscrisis rond 1989. Onder A. Asselbergs lijkt de dienst langzaam weer op te krabbelen. G. van Herwaarden beschrijft de rol van de Rijkscommissie en de Raad voor het Cultuurbeheer, waarbij duidelijk stelling wordt genomen tegen de pogingen vanuit het ministerie deze organen inhoudelijk uit te kleden. Hij spreekt de totstandkoming van de door C. Peeters opgestelde *Restauratienota* van 1981 en de voortdurende strijd tegen de 'waan van de dag'. Veelzeggend is de opmerking dat er in de laatste jaren van de Rijkscommissie geen sprake meer was van enige communicatie vanuit het ministerie.

B. Verfürden gaat in op het imago en de maatschappelijke rol van de monumentenzorg en M. Polano behandelt op zeer inzichtelijke wijze de decennialang slepende totstandkoming van de Monumentenwet 1961. Dit artikel is het vervolg op een eerder met M. Kuipers geschreven analyse van de monumentenwetgeving tussen 1940 en 1950 in *Monumenten en oorlogstijd* en is extra boeiend door de behandeling van enkele welgekozen voorbeelden van vroege jurisprudentie. Uit de bijdrage van P. Brinkman over de voorgeschiedenis van monumentenregister en Objecten Data Bank (ODB) blijkt duidelijk dat er op gebied van toegankelijkheid en actualisering van monumentengegevens nog veel moet gebeuren.

M. Kuipers, R. de Jong en P. van Dun beschrijven nieuwe en traditionele thema's als woonhuismonumenten, jongere bouwkunst, monumenten van bedrijf en techniek, 'groene' monumenten, historische buitenplaatsen en stads- en dorpsgezichten. Uit deze drie bijdragen blijkt het spanningsveld tussen de 'alledaagse schoonheid' van eenvoudige monumenten, traditionele gezichten als Veere, Heusden en Orvelte en de grootschalige nieuwbouw in oude structuren zoals de Nijmeegse benedenstad. Nieuwe groepen als erfgoed uit oorlogstijd en de naoorlogse wederopbouw dienen zich aan. Voor de laatste groepen monumenten bieden het traditionele denken en het bestaande beschermingsinstrumentarium vooralsnog amper uitkomst. Tijdige bezinning is noodzakelijk merkt Kuipers terecht op. W. Denslagen behandelt vijftig jaar restaureren en verbouwen, een bijdrage die voor mij nog tientallen pagina's langer had mogen zijn, maar dan had de auteur wel enige lijn moeten brengen in de nu wat anekdotische opeenvolging van persoonlijkheden en opvattingen binnen de restauratiewereld. Het contrast tussen de gevestigde architecten en de emancipatie van de door C. Peeters in nieuwe geest opgeleide architectuurhistorici heeft de dienst jaren parten gespeeld. Begrippen als 'modellenbouw' en 'tijdloos achttiende-eeuws' spelen hier een veelbetekenende rol. Welke spanningen optraden maakt R. Apell duidelijk in zijn uiteenzetting over de rayonarchitect als onderkoninkje van zijn werkgebied.

Een lange reeks van medewerkers gaat vervolgens in op het subsidiestelsel van verfijningsregeling tot bezuinigingsleed (H. Huidemaker), de technologie van instandhouding (P. Don, H. Kurvers, P. van der Schuit, O. Wiersma, G. Keunen), de reeks wetenschappelijke publicaties waaronder de als 'pijler van de monumentenzorg' beschouwde Geïllustreerde beschrijving' (C. van Groningen) en de rijke collecties van de dienst (P. Don, H. Homma, G. van Wezel, M. Willinge). D. de Vries onderzoekt onder het motto 'Kijken, meten en tekenen' de in de negentiende eeuw wortelende rol van de bouwhistorie die binnen de monumentenzorg een sterkere positie lijkt te krijgen, zoals bleek uit het welgevulde jaarboek van 1996 dat geheel was gewijd aan *Monumenten en bouwhistorie*. Een verhandeling over 'Het erfgoed overzee' door Y. Attema en J. Keesom besluit het boek.

Elke belangstellende in de recente geschiedenis van de Monumentenzorg moet dit boek zeker lezen. Het zal hem 'sadder and wiser' achterlaten. Toch betekent dat niet dat hiermee nu een goede, samenvattende geschiedschrijving van vijftig jaar monumentenzorg gereed is gekomen. Het boek maakt duidelijk dat er nog veel onderzoek moet worden gedaan, naar de invloed van het rijksbeleid op de monumentenzorg en het particulier initiatief, naar tendenzen en richtingen in de zorg, naar de wijze waarop de rijksdienst haar ethos en macht uitdroeg en naar de door elkaar heenlopende en elkaar opvolgende restauratieopvattingen en -stijlen.'

Het boek is rijk geïllustreerd, wat ook te verwachten was. Er zijn prachtige groepsportretten, zoals de opname van de fotografen in 'ongedwongen' samenzijn voor Duivenvoorde in Voorschoten. Er werd blijkbaar veel gerookt in de jaren vijftig en zestig maar er werd ook serieus in de camera gekeken. De entourage lijkt in kwaliteit te verminderen getuige de vergaderuimten op de achtergrond van de groepsportretten van de Rijkscommissie. Dat het omslag gesierd wordt met een prachtige opname van het verval van het Dresselhuyspaviljoen van Zonnestraal in Hilversum is niet typerend voor het beeld dat het jaarboek 1997 geeft van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het is niet de dienst in verval van een tiental jaren geleden, maar een dienst met kansen, die niet mogen blijven liggen of verzanden in mooie woorden.

Wies van Leeuwen

J. Kuyt, N. Middelkoop en A. van der Woud, **Bouwmeesters van Amsterdam. G.B. Salm & A. Salm Gbzn.** Gemeentearchief Amsterdam/Uitgeverij 010 1997. 147 p., ISBN 9064503141. Prijs f49,50

In 1997 werd in het gemeentearchief van Amsterdam een tentoonstelling georganiseerd over het werk van vader en zoon Salm. Het archief Salm was enige tijd daarvoor aan het gemeentearchief geschonken door de heer Lodewijk van de Velde, de voorzitter van de Stichting Architecten G.B. en A. Salm. Amsterdam leek voor de schenking de meest aangewezen plaats omdat het merendeel van de gebouwen van deze architecten zich in Amsterdam bevinden. Het archief omvat ruim 1300 tekeningen, meer dan 500 foto's en een grote verzameling correspondentie. Bij de tentoonstelling is een catalogus verschenen waarin naast een lijst van werken en een geschreven portret van de beide architecten (respectievelijk samengesteld door Kuyt en Middelkoop), een prikkelend essay van Auke van der Woud is opgenomen.

Juist omdat in de catalogus door de auteurs zelf wordt aangegeven dat de catalogus slechts een aanzet vormt tot een meer uitgebreide bestudering van het leven en werk van beide architecten, heeft het

niet zoveel zin om hier op te merken dat er bepaalde zaken niet aan de orde komen in de catalogus. Als eerste kennismaking met de beide architecten voldoet de catalogus uitstekend terwijl de opsomming van de bouwprojecten en ontwerpen een aardig beeld geeft van wat er aan het gemeentearchief aan materiaal is overgedragen.

In de bijdrage van Norbert Middelkoop wordt een degelijk beeld geschetst van de levensloop, de opleiding en de contacten van beide architecten. Door het aanhalen van correspondentie tussen de vader en de zoon wordt de lezer een blik gegund in het privé,-leven van de familie Salm en in de praktijk van de architect in de negentiende eeuw. Het artikel is zonder deze informatie een nogal zakelijke opsomming van feiten en verwijzingen naar de verschillende tekeningen en bouwprojecten die zijn opgenomen in het laatste deel in deze publicatie. De correspondentie van Abraham Salm betreffende zijn reis naar Amerika in 1906 is zeer interessant en had wat mij betreft uitgebreider aan de orde mogen komen.

Waar ik mij vervolgens op zou willen toespitsen, is het korte essay van Van der Woud. Onder de titel *Architectuur voor een nieuwe tijd* ontvouwt Van der Woud niet alleen zijn visie op de betekenis van vader en zoon Salm voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Maar hij roept de architectuurhistorici op om de negentiende eeuw tegemoet te treden met een andere manier van denken en kijken dan zij tot nu toe waren gewend of zich hebben aangeleerd: 'In een meer evenwichtig, beter ontwikkeld geschiedbeeld van de negentiende-eeuwse architectuur zal hun oeuvre een hoofdzak gaan vormen' voorspelt Van der Woud over het oeuvre van de familie Salm tot besluit van zijn essay.

Het is terecht dan Van der Woud de architectuurhistorici in ons land tot de orde roept en hen tot bezinning wil brengen. Andere vakgenoten gingen de architectuurhistorici immers al voor: op het gebied van de literatuur en de kunstnijverheid wordt de negentiende eeuw al langer onderkend als een verwaarloosde en in bestudering achtergestelde periode en is men al langer bezig met een inhaalslag om deze achterstand weg te werken. Van der Woud legt een groot deel van de schuld van de negatieve beeldvorming van de negentiende-eeuwse bouwkunst in handen van H.P. Berlage. Hij zou als architect bewust afstand tussen de negentiende en de twintigste eeuw hebben geschapen om zo zich zo het predikaat 'modern' nog meer eigen te maken. Alleen P.J.H. Cuypers vond in Berlages ogen genade en werd als een soort overgangsfiguur 'oogluikend' toegelaten. Berlage zou in de rol van produktieve publicist alleen maar het negatieve en eenzijdige beeld van de negentiende eeuw versterkt hebben. Van der Woud draagt voor zijn visie op Berlage een overtuigende bewijsvoering aan. Maar toch was ook Berlage een kind van zijn tijd en in dat licht moet hij dan ook beoordeeld worden. Het is de rol van de architectuurhistoricus om vraagtekens te zetten bij hetgeen hij bestudeert. Waarom wordt pas nu getwijfeld aan het woord van Berlage en waarom komt pas rond 1970 de interesse voor de negentiende-eeuwse bouwkunst op gang? Dat heeft toch zeker ook met smaak te maken? De tijd is nu blijkbaar rijp om de bouwkunst van de negentiende eeuw een serieuze plaats te geven in de architectuurgeschiedenis en Van der Woud weet als geen ander een pleidooi hiervoor te houden. Zijn boek *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* is verplichte literatuur voor de architectuurhistoricus die de bestudering van de negentiende-eeuwse bouwkunst tot hun werkterrein wil maken. Toch lijkt mij de beoordeling van Van der Woud met betrekking tot Berlage iets te streng. Als hij schrijft: 'Het is niet uitgesloten dat in een pluriform, niet normatief geschiedbeeld Berlage ooit wat naar de achtergrond verdwijnt' doet het laatste woord het ergste vermoeden. Net zoals Berlage zich afzette tegen zijn negentiende-eeuwse collega's om moderner over te komen zo lijkt Van der Woud de architecten Salm af te willen zetten tegen Berlage om hen

zo als zuivere negentiende-eeuwse bouwmeesters uit laten komen. Om hen nog 'zuiverder negentiende-eeuws' te doen lijken wordt hun oeuvre met de term *eclecticisme* verbonden. Van der Woud introduceert dit 'nieuwe' architectuurconcept als derde stroming binnen de negentiende-eeuwse bouwkunst naast de neogotiek en de Hollandse neorenaissance. Hij maakt hiermee de oproep uit zijn rede *Onuitsprekelijke Schoonheid. Waarheid en karakter in de Nederlandse bouwkunst* (1993) om tot een postmoderne architectuurgeschiedenis te komen waar: het eclecticisme verwordt tot het modernisme van de negentiende eeuw.

Het mag duidelijk zijn dat het debat over op welke manier en naar welke indeling de bouwkunst van de negentiende eeuw bestudeerd moet worden zich nog in een pril stadium bevindt. Van der Woud is een vertegenwoordiger van een visie en geeft er in deze catalogus blijk van niet bang te zijn om zijn persoonlijke mening naar voren te brengen. En natuurlijk ondervindt hij daarbij de nodige tegenstand. Zijn kijk op de negentiende-eeuwse bouwkunst is echter mijn inziens inspirerend, prikkelend en zet aan tot nadenken. Wellicht heeft Van der Woud het bij het juiste eind en blijkt zijn theorie over aantal jaren algemeen te worden aanvaard.

Kasper van Ommen

MONUMENTENZORG

Naar aanleiding van het overlijden van mr R. Hotke

Op 24 februari jl. overleed mr R. Hotke, oud-Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en oud-Directeur-Generaal voor Culturele Zaken van het Ministerie van CRM, later WVC. Prof. dr ir R. Meischke en mr G.W. van Herwaarden, die beiden – de eerste bij de RDMZ, de tweede op het Ministerie van CRM/WVC – jarenlang nauw met hem samenwerkten, halen aan die samenwerking herinneringen op en geven een schets van zijn betekenis voor het naoorlogse cultuurbeleid in het algemeen en het monumentenbeleid in het bijzonder.

(Van Herwaarden)

Uit de na zijn overlijden op 24 februari jl. in de kranten verschenen advertentie bleek niet welk een belangrijke rol mr Robert Hotke gedurende zo'n veertig jaar op het terrein van aanvankelijk alleen de monumentenzorg, later op het gehele terrein van de cultuur heeft gespeeld. Niettemin zal hij toch het meest in de herinnering voortleven als de man die het naoorlogse rijksmonumentenbeleid een gezicht gegeven heeft.

Robert Hotke werd op 17 september 1919 in Den Haag geboren als zoon van NRC-journalist Henri Hotke en Martha Enthoven. In 1945 legde hij het doctoraal examen Nederlands Recht af, waarna hij in dienst trad van het Ministerie van Financiën. Hij kreeg daar onder meer te maken met de financiering van het herstel van de door oorlogsschade getroffen monumenten. In 1951 stapte hij over 'naar de andere kant', het Ministerie van O.K. en W., waar hij bij de Directie Oudheidkunde en Natuurbescherming (OKN) verantwoordelijk werd voor de monumentenzorg. Smakelijk kon hij vertellen van zijn eigen, als ambtenaar van Financiën geschreven brieven, die hij bij OKW aantrof en daar moest beantwoorden. De problematiek van het herstel van de oorlogsschade bleef hem intensief bezighouden. Daarnaast eiste de voorbereiding van de definitieve Monumentenwet zijn aandacht op. Het ontwerp voor deze wet werd in 1955 bij de Tweede

Kamer ingediend. Een in die tijd spraakmakende monumentencasus was de prijsvraag voor een nieuwe torenbekroning voor de St. Willibrordusbasiliek in Hulst, een zaak waarbij Hotke nauw betrokken was.¹

(Meischke)

Na de bevrijding in 1945 kwam het leven moeizaam op gang en daarbij had de monumentenzorg allerm minst prioriteit. Het herstel van de oorlogsschade groeide langzaam uit tot de omvangrijkste taak uit de geschiedenis van de restauraties. In 1953 werd die taak nog vergroot door de verwoestende watersnood. Juist toen er in 1958 enige versnelling in het herstelwerk mogelijk leek, werd de Rijksdienst voor de Monumentenzorg getroffen door het overlijden van de beide directeurs, E.O.M. van Nispen tot Sevenaer en P.J. van de Velde. Als nieuwe hoofddirecteur van de dienst en als secretaris van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd Rob Hotke aangesteld. Door zijn functie op het departement was hij al met het monumentenwerk bekend. Als jurist had hij zich daar beziggehouden met de voorbereiding van de Monumentenwet.

De toestand op monumentengebied was omstreeks 1960 zeer zorgelijk. Geld en mankracht waren nodig voor het herstel van de oorlogsschade. Niet beschadigde monumenten kwamen nauwelijks aan bod. Bovendien waren de oude huizen in dorpen en steden tot dan toe uiterst karig bedield. Vele steden verkeerden in een toestand van onrustbarende verval. 'Vooruitstrevende' gemeentebesturen begonnen de oude bebouwing met overheidssubsidie te slopen. Nijmegen was daarvan een spectaculair voorbeeld. Door de herbouw van in de oorlog beschadigde stadsdelen werd steeds meer duidelijk hoe belangrijk het behoud van oude huizen was voor de sfeer in het centrum. Het was duidelijk dat de inspanningen van de monumentenzorg aanmerkelijk moesten worden vergroot en daarvoor was Rob Hotke de aangewezen man.

Een van de belangrijkste taken was het toezicht op het groeiende aantal werken dat in uitvoering kwam. Hotke ging vaak mee op werkbezoek. Ook bij de ingebruikneming van voltooide werken was hij zo mogelijk aanwezig. Daar werden dan contacten gelegd met andere gemeenten en kerkbesturen over toekomstige restauraties. Hotke verschanste zich niet in een ambtelijke burcht, maar voelde zich het prettigst in het veld. In korte tijd verwierf hij het vertrouwen van de buitenwacht.

Ook op het kantoor was veel overleg noodzakelijk. De klantenkring van opdrachtgevers als kerkvoogdijen, gemeenten en particulieren moest steeds worden aangemoedigd en worden bepraat. Zij moesten op de hoogte blijven van de financiële ontwikkelingen en mochten het vertrouwen in de dienst niet verliezen, ook niet bij bestedingsbeperkingen. Op dit punt was Hotke onovertroffen. Hij was steeds op korte termijn voor iedereen te spreken en stelde zich volledig open voor de problemen van de bezoekers. Hij was een goed luisteraar en had een snel begrip voor de kern van de problemen. Vooropgezette meningen of vastgeroeste uitgangspunten waren hem vreemd. Ook binnen de dienst was deze instelling van belang, er was relatief weinig overleg tussen de verschillende afdelingen, maar Hotke zag meningsverschillen vroeg aankomen en liet ze niet uitgroeien. Hij zocht een middenweg die een enkele keer beide partijen ongelukkig maakte, maar desondanks werd gerespecteerd als werkbaar mogelijkheid.

De nieuwe inventarisatie van de oudere monumenten van voor circa 1850, die de Monumentenwet nodig maakte, vergde veel van zijn aandacht. Dit werk werd door de Kunsthistorische Afdeling verricht onder leiding van Bert van Swigchem. In de vele avondvergaderingen, die de Rijkscommissie aan de nieuwe monumentenlijsten besteedde, ontbrak Rob zelden. Dat kwam de stemming ten goede,

een stemming die verder uitsluitend met chocomel en frisdrank op peil moest worden gehouden. Bij dit werk verzorgde hijzelf de monumentenlijst voor Den Haag. Ook andere Haagse problemen hadden zijn aandacht. De dienst liet ze gaarne aan hem over.

Hotke was een uitstekend gastheer bij de halfjaarlijkse excursies die de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan restauratiewerken maakte. Deze werkbezoeken bevorderden het onderling begrip en waren meestal zeer ontspannend. Ook de visites van buitenlandse collega's verliepen in een amicale sfeer en leidden soms tot blijvende vriendschappen. Geleidelijk groeide de belangstelling van Hotke voor de historische kant van het vak en hij slaagde erin, ondanks zijn drukke werk, in 1960 een studie kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht te voltooien.

Toen Hotke in 1967 de dienst verliet, heerste er een algemene teleurstelling. Maar ook als hij was gebleven, zouden er diepgaande veranderingen zijn gekomen. De Monumentenwet eiste een steeds verdergaande uitbreiding van de administratie en de instelling van nieuwe overlegtrajecten. De jongere generatie zocht zijn houvast meer en meer in doctrines over het restaureren, een terrein waarop middenwegen niet voorkomen. Het korte tijdperk van Rob Hotke bleef in de herinnering van de oudere collega's achter als een mooie, doch korte zomer.²

(Van Herwaarden)

Hotke, die er zo voor had geijverd, dat de zelfstandige bevoegdheden van de RDMZ zouden worden vergroot, en dat niet alle zaken a.h.w. nog eens 'dunnetjes' door het ministerie werden overgedaan, zoals tot dan toe gebruikelijk, plukte van dat ijveren zelf niet de vruchten. Toen in 1967 de zgn. mandateringsbeschikking van het ministerie afkwam, was Hotke al naar CRM in Rijswijk overgegaan in de functie van Chef van de Directie Oudheidkunde en Natuurbescherming. In samenhang met het Natuurbeschermingsjaar N°70 werd in 1970 de natuurbescherming tezamen met de openluchtrecreatie ondergebracht in een nieuwe departementale directie (NBOR). Hotke's directie heette voortaan (tot medio 1987) de Directie Musea, Monumenten en Archieven (MMA). Hoewel Hotke's werkterrein nu werd uitgebreid tot de musea en de archieven, bleef de monumentenzorg hem intensief bezighouden, al was het maar door het in 1972 door ziekte uitvallen van zijn opvolger bij de dienst, mr J. Korf, en door de voorbereiding en effectivering van de verhuizing in 1973 van de dienst van Voorburg naar Zeist.

Per 1 november 1972 volgde Hotke dr J. Hulsker op als Directeur-Generaal voor Culturele Zaken. Dat betekende dat hij niet alleen de hoogste ambtelijke baas werd van het totale culturele veld in Nederland, maar ook een zeer belangrijk aandeel kreeg in het bevorderen van de culturele betrekkingen (onder meer door middel van de uitvoering van de culturele verdragen met een dertigtal landen) van Nederland met het buitenland. In dit internationale verband dienen ook zijn inspanningen ten behoeve van het goed laten functioneren van het Instituut Neerlandais te Parijs en het Nederlands Instituut in Rome – deze culturele instituten ressorteerden toen nog onder het Nederlands Cultuurministerie – te worden genoemd. Met grote erkentelijkheid wordt daar nog steeds aan teruggedacht. Hoewel Hotke zich in toenemende mate vooral op het internationale aspect van zijn werk richtte en de uitvoering van het 'binnenlandse' werk in grote mate overliet aan zijn 'ondercommandanten' Van Velzen (directeur Kunsten) en Yperlaan (directeur MMA) met hun medewerkers, bleef de monumentenzorg – ook in internationaal verband via het mede door zijn inzet totstandgekomen ICOMOS – zijn belangstelling houden. Zonder zijn actieve steun had in 1975 het voor de monumentenzorg zo stimulerende Monumentenjaar 1975 (M'75) niet kunnen plaatsvinden. De versnippering van de krachten in het nationale mo-

numentenveld deed hem krachtig ijveren voor de totstandkoming in 1972 van een landelijke koepel, de Stichting NCM, zoals de natuurbescherming die allang kende.³ De totstandkoming en verdere ontwikkeling van de Monumentenwacht mochten op zijn blijvende belangstelling en steun rekenen. Hoog laaiden de golven op over de reconstructie van de tuinen van Het Loo. Hotke steunde tegen veel stemmen in de monumenten- en natuurbeschermingswereld in de plannen van de Loo-commissie op dit punt. En natuurlijk moest hij ervoor zorgen, dat de restauratie van de Nieuwe Kerk in Amsterdam op tijd gereed zou komen voor het moment waarop de inhuldiging van de nieuwe Koningin zou plaatsvinden. De Stichting Nieuwe Kerk dankt haar ontstaan en haar bloei voor een belangrijk deel aan de inspanningen van Hotke. Zelfs voor een inhoudelijke discussie over herziening van de Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving (1983) vond hij tijd. Wie zich tot hem wendde met een monumentenprobleem, of het nu ging om Nederlandse Bank-president prof. dr J. Zijlstra over de restauratie van het orgel in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar, Heemschutvoorzitter dr R. Hoegen, actievoerders om het Kurhaus in Scheveningen te redden, Geurt Brinkgreve en Ton Koot over het door brand getroffen West-Indisch Huis in Amsterdam, de Amsterdamse Stadsherstel-directeur drs J.M. Hengeveld, als deze weer eens een conflict met de RDMZ had, of om de mensen, die zich inspanden voor de restauratie van de joodse begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel, zij allen vonden bij Hotke een open en willig oor en keerden naar huis terug met een praktisch advies op zak. Aan het eind van de rit kreeg hij nog te maken met het tumult over de aanleg van een parkeergarage onder de Hofvijver in Den Haag, een project, dat hem niet aansprak, en dat tot op heden ook niet werd gerealiseerd (al gaan er thans weer stemmen op om dat wel te doen).

Aan het eind van de jaren 70 ontstond het beeld, dat de monumentenzorg zowel inhoudelijk als bestuurlijk was vastgelopen. Het bureau Van de Bunt kreeg de opdracht een structuuronderzoek uit te voeren. De adviezen van Van de Bunt, die in de richting gingen van een, ook door de politiek wenselijk geachte decentrale organisatie van de monumentenzorg, vonden hun neerslag in eerst het zgn. Voorlopige Standpunt van CRM-Staatssecretaris De Boer (1982) en later in de in 1984 verschenen Monumentennota van WVC-Minister Brinkman. Hotke, die als DGCZ de deze stukken voorbereidende stuurgroep (SOM) voorzat, ging met die decentrale tendens mee, omdat hij inzag, dat die niet was tegen te houden, maar contre coeur. Nog in een interview in 1997 verklaarde hij die decentralisatie een hoogst ongelukkige zaak te vinden, omdat de eenheid van beleid weg was.

Tijdens Hotke's DGCZ-schap kwamen de belangrijke en invloedrijke nota's Kunst en Kunstbeleid, Orkestenbestel, Toneelnota en Naar een nieuw museumbeleid tot stand en werd de Nota Archiefbeleid in de steigers gezet. Maar het geproduceerde van dat soort stukken had niet zijn liefde. 'Het is m.i. een slechte zaak, dat nog steeds voortschrijdende uitbreiding van de bemoeiingen resulteert in de buiten iedere proportie toeneming van het aantal studiegroepen, werkgroepen, klankbordgroepen, visiegroepen en hoe die dingen verder allemaal mogen heten met de daarbij behorende, behalve voor enkele ingewijden, volstrekt onbegrijpelijke afkortingen. En al die groepen produceren weer nota's en rapporten, die allemaal weer gelezen moeten worden' verzuchtte Hotke bij zijn afscheid in de Ridderzaal op 29 februari 1984. Liever droeg Hotke bij aan de realisering van concrete projecten, zoals de nieuwbouw van het Algemeen Rijksarchief (1979) en de totstandkoming van nieuwe musea als het RM Vincent van Gogh en het RM Het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam, het RM Het Catharijneconvent te Utrecht, het RM Paleis Het Loo te Apeldoorn en het Buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen. En het Joods Historisch Museum lag hem bijzonder na aan het hart.

Zoals al gezegd, gaf Hotke aan de verbetering en versterking van de culturele betrekkingen in een zo goed mogelijke samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken met met name Indonesië en Japan een hoge prioriteit. Hij werkte er actief aan mee, dat regelingen werden getroffen tussen de Nederlandse Regering en de Regering van Indonesië terzake van de wederzijdse overdracht van culturele goederen en archieven. Het was dan ook niet 'zomaar', dat de Indonesische Algemeen Rijksarchivaris aanwezig was bij zijn afscheid in 1984.

Jarenlang was Hotke adviseur van het Prins Bernhard Fonds en bij zijn pensionering stelde het Fonds te zijner ere een Monumentenprijs in, die om de twee jaar wordt toegekend. De Muiderkring, die in het Muiderlot bijeen pleegt te komen, stond – eveneens jarenlang – onder zijn voorzitterschap.

Hotke was mede door zijn sonore stemgeluid altijd duidelijk en nadrukkelijk aanwezig en wel overal: bij de bijeenkomsten van organisaties als de KNOB, Heemschut, de Hollandsche Molen, het NCM en de Vrienden der Geldersche Kasteelen, bij talloze openingen van tentoonstellingen en andere evenementen in de museum- of archiefwerelden en bij premières van toneel, opera en film. Hotke was in Nederland, maar ook in het buitenland hét culturele gezicht van Nederland, joviaal en hartelijk, voor iedereen herkenbaar en aanspreekbaar. Toch was hij de eerste om zijn vooraanstaande positie te relativiseren. Bij zijn afscheid merkte hij op: 'in die tijd heb ik de juistheid van het gezegde 'beter een kleine baas dan een grote knecht' leren waarderen', waarmee hij wilde aangeven, dat het zijn van een 'kleine baas' als hoofd-directeur van de RDMZ in zekere zin aantrekkelijker was dan het zijn van een 'grote knecht' op het ministerie, waar hij zich té vaak gebruikt voelde als een soort veredelde loopjongen van de minister of staatssecretaris.

Na zijn pensionering in 1984 werd Hotke lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. De invloed van deze commissie was aanzienlijk teruggelopen in vergelijking met de periode dertig jaar eerder, toen Hotke als departementaal ambtenaar, later als secretaris, de commissie terzijde stond. Al woonde hij trouw de vergaderingen bij, hij vond het niet veel meer voorstellen. Wel deed het hem genoegen, toen hij in 1989 wegens het bereiken van de 70-jarige leeftijd de commissie verliet, erop te kunnen wijzen, dat de door oorlogsschade getroffen monumenten er in de meeste gevallen weer goed bijstonden. Wat hij als zijn opdracht had gezien, was tot een goed einde gebracht.

Op het lokale vlak vervulde hij van 1987 tot 1989 het voorzitterschap van de Vrienden van Den Haag en was hij bestuurslid van de Stichting tot instandhouding van de Joodse begraafplaats te 's-Gravenhage. Verschillende vooraanstaande leden van de familie van zijn moeder vinden hier hun laatste rustplaats. Zijn goede contacten met het Prins Bernhard Fonds hebben deze stichting geen windeieren gelegd.

In 1990 hoorden wij nog van hem, toen hij met Meischke protest aantekende tegen de intrekking van de subsidie aan de Vrienden der Geldersche Kasteelen, een organisatie, die door hem altijd met kracht was ondersteund. Een onbegrijpelijke beslissing, zo luidde zijn oordeel. En zo was er zoveel waarvoor hij – aan de zijlijn staande – geen begrip (meer) kon hebben, het lot, zoals hij zelf zei, van een oude man. Hij besteedde liever zijn tijd aan reizen en lezen, tot dat dergelijke activiteiten hem onmogelijk werden gemaakt door de verslechtering van zijn gezondheidstoestand. Het congres, dat de KNOB op 15 oktober 1998 in Leiden ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Bond organiseerde, was de laatste grote bijeenkomst, die hij nog kon bijwonen. Verschillende van de bij die bijeenkomst aanwezigen hebben mij gezegd daarvan met ontroering nota te hebben genomen.

Hotke was geen visionaire culturele beleidsmaker, geen lange termijn-strategie, die coalities smedend zijn kansen afwachtte om zijn ideeën gerealiseerd te krijgen, geen diepe denker met mooie of vernieuwende gedachten over kunst en cultuur. Belangrijke publicaties of beschouwingen heeft hij niet aan ons nagelaten. Hotke was wel een daadkrachtige pragmaticus, die het als zijn taak zag ervoor te zorgen dat ons land een definitieve Monumentenwet kreeg en dat de in de oorlog beschadigde monumenten werden hersteld. Discussies over restauratietheorieën waren eigenlijk niet aan hem besteed. Een probleemoplosser dus, een man van het harmonie-model, die op een aimabele en hoffelijke manier tegenstellingen trachtte te overbruggen, belangstellend in het wel en wee van hen, die hij ontmoette. Ook iemand, die meer geïnteresseerd was in het (cultuur)historisch waardevolle en overgeleverde dan in het geforceerd zoeken naar 'vernieuwing', en een man, die zijn onderhebbenden waar mogelijk steunde en dekte. Hotke boezemde vertrouwen in, omdat hij recht-door-zee was, en zich niet bediende van chicanes of capsones. Natuurlijk, er waren ook mensen, die zijn optreden wat té zelfverzekerd vonden, bv. gemeentebestuurders, die hij de les las over het verwaarlozen van monumenten en natuurlijk heeft hij ook beslissingen moeten nemen, die niet zo gelukkig uitvielen. Maar, en Meischke getuigt er ook van, in het algemeen gesproken genoot Hotke binnen de gehele culturele wereld, en in het bijzonder binnen de monumentenwereld groot aanzien en grote waardering. Het stempel, dat hij vooral op die wereld, maar daardoor op de omgeving van nu in het algemeen, heeft gedrukt, blijft onuitwisbaar. Het komt hem toe de geschiedenis in te gaan als een groot voorvechter voor het behoud van het culturele erfgoed in en vooral óók buiten Nederland.

Pur sang-Hagenaar en pijproker Hotke, joviaal, maar zeer hechtend aan correcte omgangsvormen, altijd keurig in het pak, altijd op de eerste rij bij de première in de Haagse Koninklijke Schouwburg, jarenlang op zondagmiddag op het veld van de Koninklijke Haagse Cricket en Voetbal Vereniging HVV, was naast drager van talrijke buitenlandse onderscheidingen Commandeur in de orde van Oranje-Nassau en Ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

G.W. van Herwaarden, R. Meischke

1. Zie hiervoor Ineke Pey 'Torenrijstvragen in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder voor de vieringtoren van de St. Willibrordusbasiliek te Hulst' in *Jaarboek Monumentenzorg 1995* 'Monumenten en oorlogstijd'.
2. Zie over de 'periode-Hotke bij de RDMZ' het *Jaarboek Monumentenzorg 1997* 'In dienst van het erfgoed'.
3. 'Nu meer oog voor het culturele erfgoed', interview met mr R. Hotke in *Mededelingenblad van de Stichting NCM*, januari 1997 6.

Mr. R. Hotke (1919-1999)

KNOB

Nieuwe penningmeester

Op de ledenvergadering van 10 april jl. is dhr. P.A. Vriens benoemd tot penningmeester van de KNOB.

Gouden leden

Het bestuur wil geattendeerd worden op leden die in dit jubileumjaar op een wel heel bijzondere wijze tot de feestvierenden gerekend mogen worden. Er zijn leden die zich in 1949 hebben aangemeld en die dit jaar dus mogen gedenken dat zij het epitheton 'gouden lid' hebben verworven. Omdat de huidige ledenadministratie niet (meer) laat zien in welk jaar een lid tot de Bond is toegetreden, verzoekt het bestuur diegenen die ons over 'gouden leden' meer zouden kunnen mededelen, zich tot de secretaris te wenden zodat het bestuur de jubilarissen een persoonlijke felicitatiebrief kan zenden.

Het bestuur

SUMMARIES

Early Protestant temple buildings in the Low Countries, typologie and reception

Joris Snaet

In the autumn of 1566, soon after the fierce iconoclasm troubles, the Protestant urban communities erected several temples in the Low Countries. After one year only, these temples were destroyed as a result of the order given by the regent Margaret of Parma. Archival sources and tangible material are very rare and have survived for only a few of these.

Three temples in Antwerp had an elliptically shaped ground plan and had been constructed of wood on a stone basement. The temple at Gent, known from a description and a sketch by Van Vaerne-wijk, was octagonal in shape and made with wooden posts and bricks with a straw roof. Here, a "classically" designed pulpit was placed in the center. Men and women were seated separately. Temples were also erected in Oudenaarde, Haarlem, Gorcum and Leiden. However, no additional information has been found in these cases.

The choice of materials and finishing used in the temple construction suggests continuation of an age-old shed building practice. The preference for a centrally planned design is likely to have been prompted by a liturgical need to bring together as many people as possible within hearing distance of the preacher. However, one cannot exclude an influence of Renaissance treatises, such as the Flemish translation of the fifth book of Serlio published by Mayken Verhulst, the wife of Pieter Coecke van Aelst, at Antwerp in 1553. The appearance as well as the functional organisation of the temples are related to contemporary and later French examples such as 'Le Paradis' at Lyon (1563) or the temples of Dieppe (1600) and Caen (1611). Protestant communities had close connections with each other on an international level and concepts about temple building were undoubtedly widely held.

Although an influence of the Temple of Salomon, traditionally presented as round shaped, is often suggested, contemporary descriptions do not confirm this view. Only in later texts this connection is made, possibly inspired by the early 17th-century Protestant building and legitimisation practice, where the topic of the Temple of Salomon is used very often.

The Baptist Church in Haarlem

Paula C. van der Heiden

The classicist Baptist Church in Haarlem has almost completely escaped historiography of Dutch architecture, although its building history is very well documented. The first plans for the church date from 1672, after the joining together of two groups of Baptists. A plot between Grote Houtstraat, Peuzelaarsteeg, Frankestraat and Anegang was reserved as the building site. On December 26, 1674 the first design was completed, but for financial reasons the construction was postponed until 1682. Eventually it took place between May 1682 and March 1683.

The building plans are illustrated with a series of thirteen design drawings. The earliest design, probably dating from 1674, shows a traditional, three-bay and axial clandestine church with galleries (ill. 2). The subsequent designs have a more modern, more centralizing character, in a 3 : 4 proportion (ill. 3, 4 and 5). This proportion corresponds to the proportions of the existing church, measured across the central lines of the walls. In three later designs, having a ground-plan proportion of 4 : 5, this striving for centralization is worked out in greater detail (ill. 8, 9 and 10). The remaining five drawings concern the furnishing of the church and therefore probably date from the last phase of the design process (1681-1683): variations on pulpits, a plan for church pews with pulpit and baptismal garden, and a ground plan with four different positions of the pulpit (ill. 11-15).

The fact that one of the designs was signed by the Haarlem painter Jan de Bray (ill. 12) suggests the latter's involvement in the design and furnishing of the church building. An argument in favour of attributing the church to De Bray could be that since 1677 he is regularly mentioned as architect ('constmeester', 'constwerker', 'boumeester'). Moreover, the use of the Haarlem foot measure in the church building indicates a Haarlem architect. Finally, there is evidence that De Bray had contacts with a prominent Baptist citizen in Haarlem. Although there is no architectural work by him that we know of, so that comparison is not possible, the classicist De Bray is a serious candidate as the designer of the Baptist Church in Haarlem.

The chapel of the former St Elisabeths Gasthuis in Arnhem

Joost van Hest

The imposing hospital chapel of the former St Elisabeths Gasthuis in Arnhem was built in two phases. The substructure in neorenaissance style was realized in 1897. The domed funeral parlour was situated there. It was not until 1904-1906 that the neogothic chapel was built. The difficult process of its construction was related to the high costs and financial problems due to which archiepiscopal consent was not forthcoming. The place of worship was built after the design of the Arnhem architect J.W. Boerbooms (1849-1899). Because of his premature death the object was completed by architect W.G. Welsing (1858-1942), also from Arnhem. He held on to his predecessor's drawings.

Looking at the design of the chapel it may be concluded that there are various similarities to specific medieval church buildings, notably the Skt. Elisabethkirche in Marburg. Both in Arnhem and in Marburg it concerns hall-churches with savories above the side aisles and double rows of windows on top of each other. In both cases there is a trefoil-plan choir. The situation of a funeral parlour underneath the Arnhem choir, in combination with the trefoil shape, appeals to the *symbolical reference to the grave of Christ*. Besides, there is a link with the funeral function of the church in Marburg, where the relics of St Elisabeth of Thöringen are to be found. It was this saint who was an inspiring example for the nuns attending to the Arnhem hospital.

The aspects mentioned lead to the assumption that the Arnhem hospital chapel was built from the commissioner's need to give powerful expression to the significance of St Elisabeth. It is most likely that in preparing the design Boerbooms particularly looked at the Marburg church referred to, besides using other examples. Thus he created a place of worship that was more than just a simple hospital chapel and through which the spiritual background of the St Elisabeths Gasthuis could be given concrete expression.

AUTEURS

Drs. Joris Snaet is wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het departement architectuur van de KU Leuven. Hij is thans als doctoraatsbursaal werkzaam aan het FWO-NWO onderzoeksproject 'Eenheid en Tweespalt. Architectonische relaties tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden 1530-1700.' en legt zich toe op de kerkelijke bouwprojecten.

Na een grafische opleiding genoten te hebben in het St.-Lukas-Instituut te Brussel, volgde hij een kandidatuursopleiding kunstgeschiedenis te Namen en voltooide zijn licentiaatsopleiding te Leuven. Het onderwerp van zijn licentiaatsverhandeling was de Norbertijnerabdijkerk van Grimbergen, onder begeleiding van Prof. Dr. Krista De Jonge. Verder is hij als tekenaar actief op de archeologische site van Sagalassos (Turkije) en publiceert hij regelmatig cartoons, onder meer in de Campuskrant van de KU Leuven.

Drs. Paula C. van der Heiden studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Momenteel is zij als zelfstandig bouwhistorica werkzaam in Den Haag. Zij voert zowel gericht bouwhistorisch onderzoek uit als archiefonderzoek op een breed kunsthistorisch gebied. Recent was zij betrokken bij onderzoek naar de onderhoudsgeschiedenis van de Oranjezaal in Huis ten Bosch en het praalgraf voor Willem van Oranje in Delft.

Drs. Joost van Hest studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen waar hij in 1988 afstudeerde. Hij specialiseerde zich in de kerkelijke kunst en architectuur van de 19de en vroege 20ste eeuw waarover hij reeds diverse publicaties deed. Van Hest is werkzaam bij het Monumenten Advies Bureau in Nijmegen.

HERONTWIKKELING ST. ELISABETHS GASTHUIS
ARNHEM

ADVIES & ONTWIKKELING BV

ALTUS ADVIES EN ONTWIKKELING B.V. UIT HOUTEN IS
GESPECIALISEERD IN DE ONTWIKKELING VAN HUISVESTING
VOOR OUDEREN, WAARBIJ ZELFSTANDIG WONEN SAMENGAAT
MET ZORGVOORZIENINGEN EN SERVICE.

ALTUS ADVIES EN ONTWIKKELING B.V. ▼ KOKERMOLEN 3 ▼ 3994 DG HOUTEN
TELEFOON 030 - 634 12 10

